

13.499/
21

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

010402

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

SZERKESZTI ÉS KIADJA: CSÁSZÁR ELEMÉR

21.

KEMÉNY ZSIGMOND

ÍRTA

PAPP FERENC

BUDAPEST

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.

1927

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

SZERKESZTI ÉS KIADJA: CSÁSZÁR ELEMÉR

21.

KEMÉNY ZSIGMOND

ÍRTA

PAPP FERENC

BUDAPEST

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.

1927

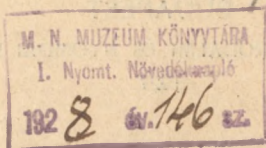
019102

Országos Széchényi Könyvtár

13.499/21

~~13.499~~

A rendkívüli szellemi erő részint a környezetnek, a kornak alkotása, részint, mint az égi szikra, az örökös világteremtésnek eszköze. Kemény Zsigmond br. egyéniségét is elsősorban szülőföldje, Erdély, alakította. Egyaránt hatással voltak reá a vadregényes hegyvidék zord szépségei, a bérces kis haza multjának megdöbbentő emlékei s az erdélyi magyar műveltség való értékei. Szellemének szélesobb látókört és határozottabb irányt mégis a XIX. század vezető eszméi, az európai irodalmi és politikai törekvések adtak. S minél inkább kibontakoztak a nagy írói egyéniség arányai, annál inkább kiemelkedett jelentősége az erdélyi viszonyok közül, annál egyetemesebb értelmet nyert a magyar politikai élet átalakulásában s a magyar regény világirodalmi színvonalában.

Ily életsors rajzában époly jelentősek az egyéniség kialakulásának mozgalmi, mint az elért eredmények. A fejlődés történetét egészen természetes határral osztja két részre a szabadságharc. Kemény életének első felében inkább a környezet elemei ragadják meg figyelmünket, melyek a lelki erőket nagyszerű feladatok megoldására készítik elő, míg a második korszak alapjellemét inkább az alkotások tüneményes gazdagsága adja meg. Különböző a két rész színtere is. A szabadságharc előtt Kemény érdeklődését leginkább Erdély tartalmas multja s kisszerű jelene kötötte le; a szabadságharc után pedig hatásának köre Pest s a modern Magyarország kiépítése. Mindkét résznek fő tárgya az egyén mellett a költő és a politikai író.

I.

A család, melyből Kemény Zsigmond br. kiemelkedett, évszázadokon keresztül tartotta birtokában a Maros völgyének legszebb részeit. Kimagasló alakjai voltak: Kemény Simon, a szentimrei hős, Kemény János, a fejedelem, Kemény József gr. és Kemény Sámuel gr., az erdélyi országos múzeum alapítói. Kemény Dénes br., az ünnepezt ellenzéki szónok. Az ő példájuk nevelte a késő utódot, Kemény Zsigmond bárót a merész politikai vállalatok s nemes áldozatok tiszteletére. Közvetlen környezetében több volt az ellentmondás, mint az összhang.

Atyja, Kemény Sámuel br., a Maros völgyének jelentős pontjáról, Alvincről igazgatta szanaszét fekvő birtokait s a családi vagyon növelését tűzte ki életének céljául. Első feleségét, Győrfi Ágnes bárónőt, a XVIII. század végén vezette alvinci udvarházába, de 1810-ben már el is temette. 1812 körül vette nőül Csóka Rozáliát, az alvinci tekintélyes Csóka-család vonzó sarját. Mindkét házasságból több gyermek származott. A második feleségtől született 1814 június 12-ikén Zsigmond, később Agnes, majd János. A kétféle gyermekek közt levő ellentét hamar kiütközött, de egyelőre az öreg báró erős akarata s a báróné lemondó jelleme eltakarta a családi élet repedéseit. Kemény Zsigmond br. szüleitől ellentétes lelki tulajdonságokat nyert örökségül: atyjától a férfias vállalkozó szellemet s az arisztokratikusabb becsvágyat, anyjától a mély kedélyt s a demokratikusabb életnézetet. Alvinci emlékként őrizte a sötét várrom képét, melyhez Martinuzzi vére tapadt, hogy egykor a gyermekkori benyomás szolgáltasson a költői képzeletnek értékes anyagot. S ha a kis fiú kedélve hajolt a borongásra, még inkább elkomorította az a pör, melyet mostohatestvérei atyjoknak 1823-ban hirtelen bekövetkezett halála után oly kíméletlenül indítottak anyjuk ellen. Évekig tartott az áldatlan pör. A mostohatestvérek nem riadtak vissza semmi erőszakoskodástól sem, míg végre az üldözött özvegy egy kis Maros-menti faluban, Magyarkapudon húzhatta meg magát három gyermekével.

A családi kapcsolatok mellett elhatározó hatással voltak a fejlődő egyéniségre iskolai tanulmányai is. Kemény Sámuel br. 1820 őszén helyezte el Zsigó fiát sógoránál. Ikafalvi Barók Dánielnél Zalatnán, hogy ott járassa a róm. kath. gyülekezetnek jóhírű iskoláiba. Hogy Kemény Zsigmond br. mit köszönt a Zalatnán eltöltött három évnek, azt leginkább elárulja *A szerelem élete* című novellája, mely zalatnai benyomásokból, a bánvaváros vidékének s társadalmi életének emlékeiből szövődött. Mennyire emlékeztetnek bennünket a novella hősei: Bikfalvi Szánthó Dániel és felesége, Adorján Katalin bárónő. Kemény Zsigmond zalatnai rokonaira: Ikafalvi Parók Dánielre és nejeire, Kemény Katalin bárónőre! Sokat tanult Kemény a zalatnai iskolában is, s szerzetes tanítói iránt érzett tiszteletéből fejlődhetett ki az a vallási türelem, mely *Özvegy és leánya* című regényében nyilatkozott. Ismereteit a nagyenyedi ref. kollégium is azzal méltányolta, hogy mindjárt a harmadik gimnáziumi osztályba, a grammatika tanulói közé vette föl.

Az erdélyi műveltségnek még gazdagabb forrása nyílt meg a kilenc éves gyermek előtt a nagyenyedi ref. kollégiumban. Tizenegy évet töltött el Kemény Zsigmond az ősi főiskolában: hét évig járt a gimnáziumi osztályokba, két évig hallgatott bölcsészetet s két évig jogot. Itt a komor, majdnem

kolostori szellemű környezetben edződött meg akarata; itt hódította meg lelkét a demokratikus gondolkodás, melyhez egész államférfiúi pályáján híven ragaszkodott; itt alkotott magának legelőször jelentősebb világképet. A legnagyobb érték, melyet az alsó osztályokból vitt magával, a klasszikus irodalom beható ismerete volt, úgyhogy később is örömet idézte kedvelt klasszikus költőit és íróit; nagyrészt már itt megtanulta a modern nyelveket. Még mélyebb hatások vártak reá felsőbb tanulmányaiban. A bölcelet rejtelmeibe Köteles Sámuel vezette be. Az ő erkölcsstani előadásain keresztül érintkezett szelleme Kanttal, ki a lelkiismeretben épűgy az erkölcsi törvény föltétlen szentségét hirdeti, mint később Kemény, a tragikus emberi élet magyarázója. Tanárai közül Szász Károlyt választotta eszményképűl, a feddhetetlen jellemet, a kiváló tudóst s a nagyhatású politikai szónokot. Tőle hallgatta az erdélyi köz- és magánjogot, a perrendtartást, s az ő jogi fejtegetéseiből ismerte meg a történelmi módszert. Szász Károlyról írt emlékbeszédében hálásan is emlékszik vissza a szép jogtudományi órákra, melyek tündérgyorsasággal repültek el. Még jelentősebb életeért tűzött Kemény elé az a barátság, mellyel nagy tanára tüntette ki. Közös olvasmányaikból s közös eszmecseréikből határozottan kitűnik, hogy Szász Károly az írói pályára buzdította s készítette elő ifjú barátját. Kemény Zsigmond maga jelentette ezt ki Szász Károlyról szóló emlékbeszédében s azért mondta róla ugyanott, hogy az egész világon neki köszön legtöbbet.

1834 őszén vett búcsút Kemény a nagyenyedi főiskolától. Mennvire megfelelt fellengő eszméinek az a kor, melybe lépett, az 1834-ik évi kolozsvári országgyűlés kora! Az országgyűlésen az első harcvonalban küzdöttek: tanára, Szász Károly, unokabátyja. Kemény Dénes br., a politikai sakkhúzások mestere, id. Bethlen János gr. s az ellenzék legkimagaslóbb egyénisége, Wesselényi Miklós br. Ebben a pártban nagy értéket jelentett Kemény széleskörű műveltsége és éles ítélőereje. Mint az országgyűlésnek tőle készített rajzából kitetszik, be volt avatva pártjának legbelső utkaiba s aggodalommal látta a szélsőséges ellenzéki vezérnek, Wesselényi Miklós bárónak térfoglalását, majd az erőszak diadalát s az országgyűlés bezárását. Az országgyűlés feloszlása után mit keresett volna Kolozsvárott, hol az önkényuralom minden szabad mozgalmat elfojtott a politikai és irodalmi életben? Annál csábítóbb színben tűnt fel előtte édesanyjának kapudi háza, a falusi magány, mely korlátlan teret nyitott a romantikus ábránd előtt.

Két évig, 1835-ben s 1836-ban volt Magyarapud Kemény állandó tanyája. Mint a családnak legidősebb férfi-tagja, ő vezette a gazdaságot, de egyéniségéből hiányzott a gazdálkodáshoz szükséges gyakorlati érzék. Álmodozásra hajló lelkét

inkább foglalkoztatta a Maros tündéri völgye, mely magaslaton fekvő házából szeme elé tárult, Gyulafehérvár környéke, a nagy nemzeti tragédiák színtere. Magánya nem is volt pusztán nyugalom, inkább a nagy életfeladatokra való készülődés. Gyulai Pál szerint Kemény szépirodalmi, történelmi, s politikai tanulmányokra fordította Kapudon idejét. Ifjúkori történelmi kutatásainak emléke az a Zápolya és Martinuzzi korát tárgyzó vázlat, mely kéziratként maradt fenn a pusztakamarási családi levéltárban, majd 1914-ben *Históriai töredék* címmel jelent meg Kemény Zsigmond br. hátrahagyott munkái között.

Az 1837-ik évnek meglepő politikai fordulatai Keményt is kicsalták kapudi magányából. 1837 tavaszán esküdt föl a marosvásárhelyi kir. tábla irnokai közé. A mozgalmas székelv városban gyűjtötte jogtudományi ismereteinek legbecsesebb elemeit, bár többet időzött a könyvek, mint az akták között. Beksics Gusztáv szerint jogász-korában egész jogtudományi könyvtárt olvasott végig s tanulmányait nagyszámú jegyzeteiben foglalta össze. Valószínű, az áttanulmányozott jogi művek Dósa Eleknek, a marosvásárhelyi ref. kollégium híres jogtanárának, gazdag könyvtárából kerültek ki, aki nemcsak könyveivel, hanem nagy szakműveltségével is segíthette a fiatal kancellistát. Joggal jelentkezett tehát Kemény Zsigmond egy év múlva az ügyvédi vizsgára. A kir. tábla azonban ragaszkodott a kétévi joggyakorlathoz s elutasította a kérést. Keményt mélyen sértette a merev eljárás, kilépett a kir. tábla kötelékéből s bosszúságában összes jogi jegyzeteit a Marosba dobta. 1838 május 25-ikén meg is érkezett Kolozsvárra a fő-kormányshékhöz folyamodása, melyben a fő-kormányshéki irnokok közé való fölvételét kérte.

A marosvásárhelyi kancellista élményei közé fonták emléküket azok a szép napok is, melyeket Kemény Zsigmond Marosvásárhely közelében rokonának, Kemény Pál bárónak malomfalvi udvarházában élt át. Malomfalván szövődött az a gyengéd viszony, mely Keményt a malomfalvi Kemény-család egyik vonzó tagjához, Póli bárónőhöz kötötte. A bárónő később is úgy emlékezett vissza Kemény Zsigmondra, mint idősb testvérére, kitől először tanult gondolkozni. Úgy látszik azonban, Kemény Zsigmond br. nemcsak tanítványát látta távoli rokonában, hanem ábrándos érzelmekkel gondolt reá. Mintha az 5 vonásait rajzolná első regényének kékszemű s aranyhajú nőalakjában, Szívének érdekelttségét leginkább elárulta, mikor fő-kormányshéki irnok-korában oly izgatottan vette tudomásul Póli bárónő eljegyzésének hírét. E viszonyra célozhatott Wesselényi Miklós báróhoz írt levelében is, mikor 1838-ik évi törvénygyakorlatát érintve, Bécsbe való távozását így magyarázta: „Akkor oly kedvetlen viszony mián, mely egy ifjú

életébe igen, de nem levélbe való, ott hagytam Erdélyt, a guberniumot s tanulmányaimat. Bécsbe költözém.“

Majd két évig, 1839 februárjától 1840 késő őszeig tartotta fogva az ifjú báró szellemét a császárváros. Erdélyi tanulmányainak nagyszerű betetőzése volt e két év. Bécs irodalmi, művészeti és tudományos mozgalmaiban a XIX. századi európai műveltségnek legértékesebb eszközeivel és céljaival ismerkedett meg Kemény. Figyelemmel kísérte a bécsi szalont, melyet többször rajzolt novelláiban, s mint a *Férj és nő* című regényének hőse, Kolostory Albert br., ő is örömet átadta magát a bécsi zenei élet és képtárak élvezetének. A Burgszínház művészi munkájában közvetlen közlrol látta a német romantika nagy eszményeit; költői világnézete pedig főkép Goethe és Schiller költői alkotásainak tanulmányozásával nyert magasabb kifejlést. Mindezekről a hatásokról tanuskodnak saját költői művei, főkép a bennük sűrűn jelentkező irodalmi célzások. Keményt azonban Bécsben nemcsak a költészet kérdései, hanem korának tudományos törekvései is mélyen érdekelték. Maga írta Wesselényi bárónak, hogy Bécsben két évig orvostudományi előadásokra járt. Neve ugyan a bécsi egyetem anyakönyvében nem fordul elő, de az Újabbkori Ismeretek Tára is 1853-ban határozottan állítja róla, hogy egy évig és nyolc hónapig anatómiát, orvosi vegytant, természet-tudományokat és élettant hallgatott. Egyik politikai cikkében Kemény maga tesz vallomást orvostudományi tanulmányainak komolyságáról, mikor azt mondja, hogy végig hallgatta az anatómiát, járt halottházakban, hosszú asztalokat látott maga körül földarabolt tetemekkel, kezébe vette a bonckést, vizsgálva a senyvedésnek indult részek izmait s idegeit, s e foglalkozás között soha undort nem érzett. Tanulmányai épen arra az időre estek, mikor az egyetem tanárai, főkép Rokitsky, a kórboncolástan előadója, az orvostudományoknak új virágzását készítették elő Bécsben. Mindazáltal Kemény bécsi orvostudományi tanulmányainak leginkább regényeiben vette hasznát, mikor költői alakjainak anatómiai s élettani viszonyait is kiemelte.

Kész költői és írói egyéniség volt Kemény Zsigmond br., mikor 1840 őszen Pesten keresztül utazva, a magyar irodalom és politika vezető férfjaival megismerkedett. A Nemzeti Társalkodóban megjelent cikkei, valamint az első regényéből: *Izabella királyné és a remetéből* közölt mutatványok általános érdeklődést keltettek iránta. Az ifjú író mégis borongó érzéssel s férfias elhatározással vette útját Erdély felé. Költői képzeletét megragadta a Maros regényes völgye, gyermekkori ábrándjainak színhelve; ifjúi tettvágyának meg a kuszált erdélyi politikai viszonyok adtak irányt. Így, miután Kapudon rövid időre megpihent, 1841-ben Kolozsvárra költözött s

az 1842-ik évi kolozsvári országgyűléssel kapcsolatban főképp az 1842-ik s 1843-ik években nagyarányú politikai írói tevékenységet fejtett ki, de ez neki több csalódást, mint dicsőséget szerzett. Ekkor került mind szorosabb kapcsolatba Kolozsvár irodalmi és társadalmi életével. Különösen gyengéd szálak fűzték ahhoz a művelt arisztokrata társasághoz, mely a kolozsvári Főtérnek egyik ízléses házában, özvegy Wass Györgyné grófné Gyulai Franciska grófnő otthonában gyűlt össze.

Wass Györgyné grófné szalonjában kedvező világításba került Kemény egyénisége. A társaság, melyet id. Bethlen János gr. böles szabadelvűsége s a nagy Wesselényi Miklós br. tisztelete irányított, becsülte benne a nagyeszű embert, a szellemes társalgót. Az érdekes férfiú alakja különösen Wass grófné fiatalabbik leányának, Ottliának képzeletét izgatta fel. Ottília grófnő, ki 1829 elején született, még gyermekleány számba ment, mikor Kemény hozzájuk járogatni kezdett. Költői hajlamai azonban korán jelentkeztek, s így Kemény, a költő iránt érzett rokonérzése hamar rajongássá fokozódott. Keményt is teljesen meghódította a nőiség bája. A szerelmi viszony, melyben a korkülönbség határait az ábránd törölte el, Wass Ottília grófnő emlékezése szerint 1843 nyarán kezdődött s a téli mulatságok alkalmával vált mind bizalmasabbá. A szerető szívek 1844 februárjában Horváth bárók házában nyíltak meg egymás előtt. Wass Györgyné grófné azonban, bár Keményt szívesen látta szalonjában, vejéül nem óhajtotta, ezért mindent elkövetett leányának kiábrándítására. Az aggódó anya érveinek végre Ottília grófnő sem tudott ellentállani s elszakította a romantikus viszonyt. Keményt mélyen lesújtották a csalódás izgalmi, úgyhogy epelázba esett. Wass Ottília grófnőre gondolhatott tehát a Horváth-házban lefolyt boldog órák szemtanúja, Horváth Miklós br. is, mikor azt állította, hogy Kemény Zsigmond csak egy nő, egy erdélyi hölgy iránt érzett mélyebb vonzalmat. A csalódott szív emlékei éveken át elkísérték Keményt, hogy a regényíró költészetének egy-egy jellemző vonásában tűnjenek fel. Így bukkan fel a kolozsvári szerelmi történetnek egy-egy mozzanata 1843 táján az *Élet és ábránd*-ban, majd később *A szív örvényeiben*.

Az 1844-ik év nagy részét Kemény Kolozsvárott leginkább regényírással töltötte el. A politikai és társadalmi élet csak csalódásaira emlékeztette. Annál teljesebb visszhangra talált lelkében az a nemes barátság, mellyel Wesselényi Miklós br. 1844 júliusában Zsibón fogadta. Ettől fogva a zsibói kastély gyakran nyújtott Keménynek baráti otthont az élet gondjai között. Itt került bizalmasabb viszonyba Jósika Miklós báróval is, ki Zsibótól alig félórai távolságra. Szurdokon lakott. 1845-ben még inkább elszakadt Kolozsvártól. Február végétől májusig Szatmármegyében barátjánál, Kovács Lajosnál idő-

zött, máj. 5-ikén pedig Zsibóra sietett, hol Wesselényi vakságának éjjelét Deák és Vörösmarty látogatása derítette föl. Mikor máj. 15-ikén a zsibói vendégekkel újra visszatért Kolozsvárra, mindenáron Zsibón akart írói tervei számára nyugalmat biztosítani, de betegsége s költői alkotó munkája július közepétől fogva falusi otthonában, Kapudon tartotta. 1846 ápr. 19-én látta újra Zsibót s ezúttal dec. 16-ig maradt Wesselényi br. vendége. Közben augusztusban a pesti politikai s irodalmi körökkel való érintkezése még inkább Pestet tette életterveinek állandó célpontjává. Mihelyt tehát ügyeit Kolozsvárott s Kapudon rendezte, Pestre utazott.

A Pesti Hírlap jelentése szerint Kemény Zsigmond br. 1847 márc. 9-ike körül érkezett Pestre. Itt tartalmas benyomások, finomabb szellemi élvezetek fogadták, s egyúttal megtalálta azt a hatáskört, mely rendkívüli lelki tehetségeinek teljesen megfelelt. Hogy a pesti társadalmi élet felöltő jelenségei mennyire megmozgatták kedély- és gondolatvilágát, arról tanuskodik elveszett naplójának vázlata. A hírlapírással járó lázas munka azonban néhány hónap múlva annvira kifárasztotta Kemény idegeit, hogy 1847 szeptemberében pihenőül Velencébe utazott. Ez alkalommal szerzett olaszországi benyomásait szőtte később *A szív örvényei* s a *Férj és nő* című regényeinek szövetébe. Csakhamar azonban a nemzeti átalakulás válságai, a viharos korszak eseményei Keményt is magukkal sodorták. A szabadságharc izgalmait Pesten, Debrecenben s Aradon élte át, a nemzeti összeomlás után pedig barátjával, Kovács Lajossal együtt Szatmár megyébe bujdosott, hogy elkerülje a győztes hatalom bosszúját.

Fordulatokban nem szükölködik tehát Kemény életének első fele, mindazáltal a változatos életszakaszoknak igazi tartalmat a nagyarányú egyéniség ad, melynek körvonalai innen is, onnan is élénk rajzolódnak. Amily álmodozónak látszott Kemény, époly zsarnokian erőszakoskodott magán. Hányszor találta a felkelő nap dolgozólámpája mellett, miközben fekete kávéval vagy teával úzte el az éjszaka álmát! Sokat olvasott, s rendkívüli emlékezőtehetségével a legkülönbözőbb ismeretkörök elemeit tudta összefogni, úgyhogy tudásával szinte lenyűgözte hallgatóságát. Kedélyélete és képzeletvilága époly gazdag volt, mint értelme, de ábrándjait éles ítélőerejével tartotta féken. Külső megjelenésével nem sokat törődött, de beszéd közben szinte átszellemültek jelentős arcvonalai, ábrándos tekintetű szemében meg a lángész ihlete villant föl. Ennek az egyéniségnek legmaradandóbb értékeit őrzi Kemény regény-költészete s politikai írói munkássága.

II.

Az első regény, mellyel Kemény Zsigmond br. az irodalomban fellépett, *Izabella királyné és a remete*. A költői feladat kitűzésében alvinci gyermekkori emlékek érvényesülhettek, valójában azonban Kemény történelmi tanulmányai révén jutott regényének tervezéséhez. Már kapudi magányában foglalkoztatta képzeletét Martinuzzi alakja, mikor 1835-ben vagy 1836-ban *Históriai töredékét* írta; itt azonban még határozott történetírói szempontok vezették. Ennek a történeti vázlatnak első részét dolgozta át Kemény 1837 végén vagy 1838 elején a mohácsi veszedelem okairól szóló értekezésében, mely a Nemzeti Társalkodóban az 1838-ik évi folyam első felében mint Keménynek első felütlőbb irodalmi dolgozata jelent meg. Ugyanebben az időben, mégpedig inkább 1837 második felében, mint 1838-ban, kialakult Kemény első regényének terve is. Ilyen módon Kemény elhatározásának irányt adhatott az az ünnepi fogadtatás is, melyben 1837 tavaszán a Figyelmező műbírója, Szontag Gusztáv, Jósika Miklós br. *Abafját* részesítette. Az ifjú költő terveiből azok a mutatóványok árultak el egyet-mást, melyek az Athenaeum 1839. és 1840. évi folyamában s a Nemzeti Társalkodónak 1841 febr. 12-iki számában jelentek meg. Az utolsó mutatóvány közlésekor már, bármily vázlatosan, elkészültek a regénynek végső szakaszai is. Ezt bizonyítják azok a regénytervek és töredékek, melyeket e sorok írója 1909-ben a pusztakamarási családi levéltárban felfedezett.

A regény fő tárgya Martinuzzinak, a csodált és gyűlölt barátnak tragikuma, ki merész kézzel uralkodik nemzetén, míg végre a süllyedt kornak esik áldozatul. Ebbe a megrázó emberi sorsba játszik bele Izabella királyné asszonyi szeszélye, még inkább Martinuzzi törvénytelen fiának, később apródjának végzete, mikor a meghasonlott lekü ifjú tudtán kívül egykori rajongásnak tárgyát, tulajdon apját gyilkoltatja meg. Kemény fejlett művészi érzékkel tervezte hőseinek tragikumát; a kitett, majd apagyilkossá vált gyermek rajzában azonban a kor irodalmi divatját, a francia romantika útmutatását követte. Meglepő jellemrajzoló ereje is, még inkább az a mód, mellyel regényében mélyreható történeti tanulmányokból határozottan jellemzett történeti környezetet teremt. Annál kevésbé találta meg azt a művészi formát, melyben nagyszerű tárgya kellőképpen érvényesülhetett volna. Szertelenségre hajló képzelet itt is, ott is eltorzította regényének szerkezetét s többször megzavarta költői előadását. A külső forma fogyatkozásai ellenére Kemény első regénye nevezetes állomás a költői egyéniség fejlődésében; a hosszabb időközökben megjelent mutatóványok azonban nem nyújthattak egységes képet Kemény költői tehetségének nagyságáról. Leginkább Gyulai Pál, az 1844. évi Regélő

Pesti Divatlap munkatársa, lelkesült az Athenaeumban közölt regénytöredékekért s „Anday“ néven írt irodalmi leveleiben a Kemény Zsigmond br. regényírói tejlődéséhez tűződő legtűl-zottabb reményeket is jogosultaknak tartotta.

A sors nem kímélte meg csapásaitól Kemény regényírói pályájának további szakaszait sem. A *Balassa* című regényt csak azok említik, kik Kemény Zsigmond bárót akadémiai tagnak ajánlották. Az *Élet és ábránd* című regényből is csak töredékek jelentek meg az író életében. A regény kialakulásának első nyomai az 1842-ik évre mutatnak, befejezését pedig 1844 januárjára vagy februárjára tehetjük. A Honderű is 1844 máj. 18-án a kész regények közt emlegette az *Élet és ábrándot*, a jún. 8-iki számban meg a regény első hat szakaszát mutatványként közölte. Kemény előbb Jósika Miklós br., azután Eötvös József br. útján akarta regényét kiadatni, majd általános hitelre talált az a hír, hogy az *Élet és ábránd* egyetlen kézírata Buda ostroma alkalmával Eötvös József br. lakásán elégett. Csak 1909-ben találta meg a regény megrongált kéziratát e sorok írója a pusztakamarási családi levéltárban, úgyhogy kevés lap híján az egész művet közölhette Kemény Zsigmond br. *Hátrahagyott munkáiban*.

Két ellentétes világot állít Kemény egymással szembe a regényében: a magasbatörő vágyat és a köznapi érdeket, a költészetet és a valóságot, a lángészt és a prózai társadalmat. Camoens, a portugál költő, ábrándos szerelemmel küzd Catharina de Atayde kezéért, miközben a szerelmes szép leány Pedro Gironhoz, a törtető államférfiúhoz megy nőül. Végűl azonban mégis a lealázott költő lesz halottaságján nemzetének igazi jövendőmondója, s az ő megbocsátó tekintetéért eseng a csalódott divathölgy is. A költészet és valóság szembeállításá épűgy romantikus vonás az *Élet és ábrándban*, amint az volt Goethe *Tassójában* is, hol a költészetet Tasso, a prózát Antonio, a számító udvari ember, képviseli. Kemény azonban olyan megindultsággal magyarázza a költői lélek nagy csalódását, mintha Catharinában Wass Ottilia grófnőre gondolna, s az első szerelem megdicsőítésében saját szívének jogai mellett mondana védőbeszédet. A romantikus tartalom nem akadályozta Keményt, hogy pontosan meg ne rajzolja regényének háttérét a portugál nemzetben, melyet a tenger csábításai vakmerővé, kelet kínesei pazarlővű. sikerei elbizottá tettek. Hasonlókép érezette a sejtelemszerű kapcsolatot az egyén és környezet, a lélek és test között. Valójában itt olvadtak már élettani tanulmányvai költészetébe. Mintha saját jellemzés módját védené a romantika önkényével szemben, mikor azt mondja, hogy inkább a kebel beléletét akarja rajzolni, mint küleseményeket összehalmazni. Leggazdagabb Catharina de Atayde jellemrajza. Benne Kemény már igazi léleklátó mesterként mutatkozik be,

mikor a lélekfejlődésnek minden mozzanatát megvilágítva, rámutat a finom női szervezetre s a züllő portugál nemzetre. Nagy haladást tett Kemény a költői forma tekintetében is. Úgyesen bonyolította a cselekvényt költői céljai felé, stílusa meg szinte rátermett a romantikus ábránd és szenvedély kifejezésére. Az *Élet és ábránd* a költő romantikus eszményének minden tekintetben teljesebb és művészibb foglalatja, mint Jósika Miklós bárónak vele egykorú regénye, *Zrinyi, a költő*, a rémes kalandok halmozása. Azért ha Kemény regénye saját korában megjelenhetett volna, jelentős hatása mind regény-irodalmunkat, mind a költőt merészebb feladatokra ösztönözhetett volna.

Mint az *Élet és ábránd*, épúgy Kemény másik regénye: *A hírlapszerkesztő naplója* is kiesett saját korának irodalmi életéből. Csak hiányosan maradt meg a pusztakamarási-családi levéltár kéziratgyűjteményében s így jelent meg 1914-ben is. Kemény Zsigmond br. *Hátrahagyott munkáiban*. A Honderű 1844 májusában tett először említést *A hírlapszerkesztő naplójáról*. Kemény 1845 márciusában fogott a harmadik füzethez, úgyhogy az év végéig be is fejezhette művét, saját szavai szerint „politikai irányú regénykéjét”. A regénytöredékből ítélve, Kemény hőse, Kolostori Albert gr., a népjogoknak époly szenvedélyes harcosa, mint amily elfinomult arisztokrata, épannyira költő, mint amennyire politikus. Valószínű, épcn ezek az ellentétek sodorták a bonyolult jellemet a tragikus összeütközés felé. Keményt leginkább a francia és angol irodalom tanulmányozása csábította a magyar társadalom rajzára. Költői feladata feltűnő rokonságot mutat Balzacnak 1843-ban befejezett *Illusions perdues* című regényével, mely a költői léleknek s a süllyedt párizsi sajtónak ellentéteit tárta fel. Kemény regénye azonban egyúttal saját politikai küzdelmeinek és csalódásainak emléke, ennyiben igazán egyéni alkotás.

Minél szeszélyesebb játékot űzött a sors Kemény regényeivel, annál inkább elfogta a vágy, hogy új költői alkotásban fejezze ki egész lelkivilágát, mely politikai küzdelmeiből, mélyreható tanulmányaiból s szerelmének fájó emlékeiből szövődött. Így találta meg Báthori Zsigmond sötét korának nemes alakjában, Gyulai Pálban, azt a regényhőst, kire ráruházhatta legbensőségesebb gondolatait. Választására hatással volt az is, hogy Jósika Miklós br. 1845-ben szintén Báthori Zsigmondnak egyik kegyeltjéről, Jósika Istvánról tervezett regényt. Saját nyilatkozata szerint, mikor 1845 május 15-én Zsibóról Kolozsvárra érkezett, szorgalmasan írta *Gyulai Páliát*. Ettől fogva majd Kapudon, majd Zsibón annyira elmerült Gyulai Pál siralmas történetének rajzába, hogy 1846 augusztusában már összegegyeztethette költői eszméit Jósika Miklós bárónak *Jósika*

István című regényével, az év végéig meg eljuthatott művének befejezéséhez. Az első kötet 1847 márciusában került ki a sajtó alól, az utolsó, ötödik kötet pedig december végén.

Gyulai Pál szomorú történetében Keményt a bűnnek és erénynek titokzatos kapcsolata érdekelte, az a túlzott erény, mely bűnbe és romlásba hajlik át. Gyulai Pál hálából lett az ingatag Báthori Zsigmond tejdedelem kegyeltjévé, s a hűségről való túlhajtott eszméi tették Báthori Boldizsár esküdt ellenségévé és Sennónak, a kalandor karmesternek gyilkosává. Katasztrófáját Senno nevének, Szeremi Eleonórának bosszúja idézte elő. A hódító szépségű özvegy épúgy a bosszú eszközét látja Gyulainak iránta érzett ábrándos szerelmében, mint Báthori Zsigmond kéjvágyában és féltékenységében. Mikor azután Gyulait kivégzése előtt megátkozta, kielégített bosszúvággyal és kifosztogatott kedéllyel vonul zárdába. Mindkét tragikus életpályában nyomasztó a végzet hatalma, mely oly ellentétes egyéniségeket láncol össze, mint amilyen Gyulai, a magas eszmények rajongója, és Báthori Zsigmond, a nemtelen szenvedélyek rabja, vagy a léha, érzékies gondolkodású Senno és lemondó, magasztos lelkű felesége. Eleonórának határtalan áldozata már egészen rokon azzal az elvakult szerelemmel, melyet Sandnak *Leoni Leó* című regényében a megbabonázott Juliette érez jellemtelen s kalandor kedvese iránt. Eleonóra jellemében, a női hűségnek és kacérságnak vegyülékében is van valami abból az ellentmondásból, melyet Kemény Hugo Viktornak egyik regényhősnőjében, Esmeraldában rótt meg. Mindez azt bizonyítja, hogy Kemény is alkalmazta azokat a túlzásokat és ellentéteket, melyekkel a francia romantika a tragikai hatást fokozta vagy sokszor megzavarta.

A romantikus költői világnézet nyomait könnyen fedtetni velünk az a gazdag művészet, mellyel Kemény a tragikai hatást megalapozza. Regényében Gyulai Pál tragédiáját Erdély XVI. századi állami élete, Báthori Zsigmond feslett udvara, a vallásfelekezetek hatalmi törekvése, a renaissance bölcselété, hit és babona készítik elő. Mindezt azonban a jellemeknek szinte végtelen sora érzékíti meg előttünk. Egyik-másik alak még olyan, mintha a francia romantika műhelyéből lépett volna elénk. Gergely diák, az egykor elcsapott enyedi iskolamester, Báthori Zsigmond mindenható kegyence, époly vakmerően száll szembe a társadalommal, mint Hernani, Hugo Viktor eszményi banditája. A legtöbb alak azonban Kemény fejlett jellemrajzoló művészetének bélyegét hordja magán. Gyulai Pál, Kemény költészetének élesszemű bírálója, az összetett szenvedélyek festésében látja ennek lényegét. Kemény azonban még inkább kiszélesíti hőseinek lelki életét azzal, hogy elhatározásaikban a léleknek tudattalan részeit is érezteti. Figyelmét különösen a belső világ köti le. Ezért vonulnak

hősei rendszeren a magányba, hogy hosszú magánbeszédében a terjedelmes naplókban tárják fel előttünk szívük titkait. Az idegek életét inkább csak annyiban jelzi a költő, amennyiben a lélek mélyébe világíthat vele. Még inkább növelte Kemény költői világának realitását kiművelt történeti felfogásával. A történeti események és egyéniségek rajzában legtöbbször Bethlen Farkas *Históriáját* követte, de a költői érdeket rendszeren összeegyeztette a történeti igazsággal. Korrajza jellemzőbb, mint Jósika Miklós báróé *Jósika Istvánban*, történelmi felfogása tárgyiasabb, mint Eötvös József báróé, ki *Magyarország 1514-ben* című regényében saját politikai és társadalmi eszméi mellett izgat. A nagyszerű költői eszmének arányos kialakulását mégis megakadályozta a költői képzeletnek káprázatos gazdagsága, mely majd a részletek halmozásában, majd a jellemzés mértéktelenségében, majd az elbeszélés szélsőyes formáiban nyilatkozott.

Ennyi érték joggal keltett meglepetést 1847 végén is, habár *Gyulai Pállal* egyidőben olyan regények versenyeztek a közönség érdeklődéséért, mint *Jósika István, Magyarország 1514-ben* és a *Hazai rejtelmek*. Egyelőre azonban a korszakalkotó politikai események minden figyelmet magukhoz ragadtak. Erdélyi János is csak 1855-ben *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmányában állapíthatta meg, hogy a magyar regény a kijelölt időpontig Kemény *Gyulai Páljában* érte el fejlődésének legmagasabb pontját. Tulajdonképpen Kemény költői tehetsége *Gyulai Páljában* még forrongó világ; hiányzik belőle a nagyságnak kétségtelen jelei ellenére a remek alkotáshoz szükséges összhang. Költői egyéniségének ezt az elemét a szabadságharcra következő korszak hozta meg számára.

III.

A költészet légiés alkotásai mellett a társadalom és az állam kérdései is korán, már Nagyenyeden felébresztették az ifjú Kemény Zsigmond br. érdeklődését. Kiváló tanáránál, Szász Károlynál nem is találhatott volna jobb útmutatót az erdélyi politika útvesztőjében. Kovács Lajos is említi, mily biztos ítélettel jellemezte előtte Kemény az 1834-iki kolozsvári országgyűlés idején a különböző pártok és vezérek törekvéseit. Még mélyebb betekintést engedtek neki az állam életébe történelmi olvasmányai, marosvásárhelyi és bécsi tanulmányai. Írói bécsvágyát különösen az a nagy harc keltette fel, amely az 1840-es évek elején a pesti politikai irodalomban főképp Kossuth Lajos egyénisége körül tombolt. Határozottabb célt tűzött eléje az 1841 november 15-re összehívott kolozsvári országgyűlés. A sérelmi politika, melyre Erdély egy évtizedet

pazarolt el, nem vonzotta; annál életbevágóbb kérdésnek tartotta az erdélyi országgyűlésre nézve a reformok előkészítését. Ily célból szövetkezett 1841 nyarán szatmármegyei barátjával, Kovács Lajossal s a Székelyföld ismert költőjével, Szentiváni Mihállyal; ily célból vette át 1842 elején barátaival együtt az Erdélyi Híradó irányítását, úgyhogy Méhes Sámuel a lapnak csak név szerint volt szerkesztője.

1842 elejétől 1843 júniusáig Kemény egyénisége adta meg az Erdélyi Híradó alapjellemét. A legtöbb vezércikket ő írta; 156 szám közül 64-ben az ő tollának nyomára bukkanunk. Hírlapírói tevékenysége a kolozsvári politikai mozgalmaknak legmélyét érintette. Majd a rendszeres munkálatok helyett a szemelvényi tárgyalást ajánlotta az országgyűlés munkarendjéül; majd a legégetőbb reformokat, főkép az úrbéri viszonyok rendezését s a testvérhonnal való egyesülést világította meg; majd szenvedélyes vádbeszédet mondott a szászok ellen, kik féltékenységgükkel s lármájukkal leginkább megakasztották a reformokat. Az ifjú politikai író egyéniségét korának történeti világnézete tüntette ki, de a történelem tisztelete nála a multnak kérlelhetetlen bírálatát jelentette. Épen szigorú történelmi felfogása választotta el a sérelmi párttól; szerinte az erdélyi alkotmánynak egyetlen feladatát az unió megteremtése lehetett. Az emberies úrbéri törvényben is Magyarország és Erdély egyesülésének új zálogát látta. Fejtegetéseit politikai eszméinek messzemenő elemzése gyakran túlságosan megterhelte, a komor hatást azonban enyhítették színes költői képei, melyek elvont gondolatait érzékítették meg. A zavaros pártviszonyok miatt azonban Kemény politikai sikerei nem lehettek arányban kiváló egyéniségével. Nagy része volt az erdélyi közvélemény átalakításában s az országgyűlés munkájának irányításában, de a pártok gyanakodva néztek rá. A konzervatívek felforgatónak tartották, az ellenzék sem bocsátotta meg neki, hogy a sérelmi ostromok dicsőségét megtépdeste. Így a kormány, mely félt az eszmesurlódástól, könnyen elérte, hogy Kemény Zsigmond br. és barátja, Kovács Lajos visszavonultak az Erdélyi Híradó szerkesztésétől.

Az 1843 februárjában szétosztatott erdélyi országgyűlés eredménytelensége mindinkább a magyarországi politikai életre terelte Kemény figyelmét, főkép a féktelen korteskedésre, mely a májusban megnyílt országgyűlést megelőzte. Erről a kérdésről már 1843 májusában tervezett röpiratot, de megírásához csak júniusban jutott, mikor a hírlapszerkesztés gondjait lerakhatta. Röpiratát négy füzetre tervezte, de csak kettő jelent meg belőle *Korteskedés és ellenszerei* címmel; az első augusztushan, a második decemberben. Kemény fejtegetéseinek csak kiindulópontja a korteskedés; tulajdonképeni célja a megye bírálata s a magyar alkotmány reformja. Szerinte a

megyei rendszer ötvenkét árnyékhaza föderalizmusává züllesztte az egységes országot. A megye végső rendezését időszerűtlennek tartotta ugyan, mégis kitűzte a célt, mely felé az alkotmány reformjának haladnia kell, a képviseleti rendszer megvalósítását. Így került Kemény szellemi rokonságba a francia doctrinaire-ekkel, a képviseleti kormányrendszer tudós magyarázóival, kik Guizot szerint a haladás hívei voltak forradalom nélkül s tisztelték a jogokat a bosszú érzete nélkül. A magyar megyei kicsapongások szigorú kritikusa is, mint tudós mesterei, forradalmi elvet látott a számszerinti többségben, azért féltette nemzetét az általános választójognak minden fajtájától, még a kettős választórendszertől is. Kemény azonban gyakran eltért kitűzött tervétől, javaslataiba is több ingadozás lopódzott, úgyhogy tág terepet nyitott a félreértéseknek. Egyaránt bántotta a konzervatív párt lapjának, a Világnak rokonérzése, mint saját pártjának méltatlankodása. Kossuth Pesti Hírlapjában Kazinczy Gábor támadta meg Kemény röpiratát, s Wesselényi Miklós br., a megyei ellentállás egykori hőse is elítélően nyilatkozott róla. Kemény épen ezért nem adta ki munkájának kész harmadik és negyedik füzetét. Tulajdonképp ő már 1843-ban ahhoz a tudós politikai társasághoz tartozott, mely 1844 közepén Szalay László, a Pesti Hírlap új szerkesztője körül tömörült. Ennek rokonérzését fejezte ki a M. T. Akadémia, mikor 1843 október 7-én Kemény Zsigmondot elsősorban röpirataért választotta levelező tagjává.

Minél inkább elkedvetlenítette Keményt az erdélyi közéletnek hanyatló szelleme, annál örömeztőbb vonult vissza regényírói tervei közé. Legfeljebb az Erdélyi Híradó s benne az erdélyi szabadelvűség sorsa aggasztotta. 1843 második felében s 1844 folyamán írt is számára több cikket részint „Malmy Ödön“ álnéven, részint K. írói jeggyel. Tárgyai nagyrészt ugyanazok voltak, melyekért szerkesztő-korában lelkesült, de fejtegetéseiből hiányzott a régi harci kedv. 1845 elején, mikor Teleki Domokos gr. állott az Erdélyi Híradó élére, Kemény is nyíltan segítette a lapot, de hamar elhallgatott. Csak az év második felében ismerünk a lapnak két álnévű cikksorában Kemény tollára. Az erdélyi politikai író tekintete azonban itt már egészen Pest felé fordul. Főképp *Polémia a Budapesti Híradó ellen* című cikksora, melyet „Gverő Jenő“ álnévvel jelölt meg, teljesen a magyarországi alkotmányreform eszmévilágában mozog s a pesti központosítók álláspontját veszi védelmébe. Ilyen módon Kemény napról-napra bensőbb kapcsolatban érezte magát a pesti politikai világgal, mint az Erdélyi Híradó szerkesztőségével. 1846. novemberében is, mikor Wesselényi Miklós báróval együtt az úrbér szabadelvű és gyors rendezését akarta az erdélyi országgyűlés lelkére kötni, néze-

teit a Pesti Hirlapban fejtette ki, míg Wesselényi Miklós br. az Erdélyi Híradót választotta politikai szószerzői. Baráti érzelmei s politikai elvei a centralista párt vezéreikhez fűzték. Ezért fogadta el már Erdélyben a Pesti Hírlap ajánlatát, mely őt a lap vezető írói közé hívta meg.

A Pesti Hirlapban érezhette Kemény Zsigmond br. először politikai írói hivatásának felemelő arányait. Mikor 1847 márciusában Pestre érkezett, a centralista párt a népképviselői kormány elveit az ellenzéki program pontjai közé vetette föl s nyíltan sikra szállt értük. A harcot, melyet Csengery Antal, a Pesti Hírlap szerkesztője, jelentett be, Szalay László és Eötvös József br. folytatták, az egyik több kritikai szellemmel, a másik több nemes párosszal. Az ő munkájukat egészítette ki Kemény, mikor Szalay szerint a parlamenti reform általános elveit magyar viszonyokra alkalmazta s a részletek megvitatásába merült. Ilyfajta tanulmánnyal kezdte meg hírlapírói munkásságát a Pesti Hirlapban a korteskedésről szóló cikksorában, mely május elejétől június végéig húzódott a lapban. Itt is, mint erdélyi röpiratában, a megye bírálatából indult ki, de sokkal határozottabban követelte a követválasztás törvényességének az országgyűlésen való igazolását, a követutasítások megszüntetését s az évenkénti országgyűlést több évre választott követekkel. Érveinek rendkívüli erőt adott ismereteinek szédítő gazdagsága, mesteri elemzése s ügyes harcoló művészete. Fellépése joggal nyugtalanította mind a konzervatívokat, mind Kossuth híveit, köztük Wesselényi bárót, hisz majd a konzervatív Budapesti Híradó, majd a pestmegyei ellenzék ellen indított hírlapi vitát. Kemény azonban törhetetlen eréllyel küzdött tovább a népképviselőért s a cenzussal szabályozott egyenes választójogért, úgyhogy ő maradt vezető eszméjének legkövetkezetesebb híve. Hatása meg is látszott a szabadelvű megyei utasításokban, amint az 1847. évi pozsonyi országgyűlés küszöbén novemberi cikkében jogos önérzettel állapítja meg a nagy politikai változás jeleit. Idővel Kemény mindinkább Széchenyi István gr. vonzókörébe került s mind aggodóbb tekintettel figyelte Kossuth hatalmának rohamos növekedését. 1848 februárjában a centralistákkal együtt a Kossuth megbuktatására alakult titkos szövetséghez tartozott s február 29-iki vezetőcikkében nyíltan Kossuth ellen fordult. Támadását mégsem folytatta tovább, mert március 3-án Kossuth valósította meg a centralisták politikai eszméjét, a parlamenti kormányt. Kemény annál inkább elismerte Kossuth érdemeit, mert saját vallomása szerint a centralisták maguk sem remélték küzdelmeiknek oly gyors eredményét. Époly letagadhatatlan tény azonban az is, hogy Kemény is hathatósan dolgozott a nemzeti átalakulás tervén, melyet Kossuth hajtott végre. Hatása általános tisztelet tárgya is

volt. A magyar társadalom nagyrabecsülését egészítette ki a M. T. Akadémia, mikor Kemény Zsigmond bárót, „mint a *Korteskedés* című munkának és egyéb alapos publicistai dolgozatoknak íróját“ az 1847. évi decemberi nagygyűlésen tiszteleti tagnak választotta.

Amily lelkesedéssel fogadta Kemény az 1848. évi törvények megalkotását, éppannyira megdöbbentették Kossuth káprázatos sikereinek következményei. Hazafiúi aggodalmai vonták mind ellenállhatatlanabbul Széchenyi István gr. politikája felé, ki Batthyány miniszteriumában akarta Kossuth hatását ellensúlyozni. Az országgyűlésre Kővár vidékének alsó kerülete küldte képviselőjéül, de egyéniségének inkább megfelelt a politikai író tolla, mint a parlamenti szónoklat. Különösen nagy buzgalommal bírálta a rohanó eseményeket május 16-tól fogva, mikor Csengery Antallal együtt átvette a Pesti Hírlap szerkesztését. Meggyőződéssel támogatta a Batthyány-miniszteriumot, mint a rend és szabadság biztosítékát, egyúttal örömet kereste a magyarországi bonyodalmaknak külső politikai vonatkozásait. A fojtogató szláv gyűrűvel szemben a magyar nemzet számára európai rokonérzést keresett s első sorban a nagy német nemzetre gondolt. A finomvonalú rajzok azonban hatásukat veszítették a vakmerő remények korában. Még kevésbé illett Kemény az 1848 őszen meginduló forradalmi mozgalmakba. Egy ideig még névtelen cikkeivel részt vett a Pesti Hírlap irányításában, az év végén azonban szerkesztőtársával együtt megvált a laptól.

Debrecenben Kemény már leginkább csak a békepárt körében fejtett ki politikai hatást. Az 1848 április 13-i parlamenti tanácskozáson még beszélt a trónfosztó indítvány ellen, de a debreceni politikai sajtótól teljesen visszavonult. Április 14-e után Kossuth hatalmának megdöntésére Szemere miniszterelnökkel szövetkezett, csakhamar azonban csalódva látta Pesten, hogy minden törekvése kárba veszett. Kötelességérzetből követte a forradalmi kormányt Szegedre és Aradra, s a nemzeti összeomlás napjaiban is a nemzet és az uralkodó család kibékülésének gondolata lebegett szeme előtt. Államférfiúi egyénisége a politikai viharok között is a bátorságot éleslátással, a jellemszilárdságot meggondoltsággal egyeztetette össze. Méltán jelölte ki tehát számára a sors azt a nagyszerű feladatot, hogy az elnyomatás korában a kiegyezés eszméjét ő segítse tollával diadalra juttatni.

IV.

A világosi fegyverletételre következő korszak soktól megfosztotta Kemény Zsigmond bárót, de új feladatokat is

tűzött eléje s egyéniségéhez méltó, új tartalommal töltötte meg életét. Első feladata a menthetőnek mentése volt. Mig Haynau véres bosszúja nem ismert határt, Szatmár és Ugocsa megyékben sokszor pusztai tanyákon lappangott, 1849 decemberében azonban Kossalko kormányi ügyvéd biztatására ő is jelentkezett a hadi törvényszék előtt. Védekezésének jelentős emléke az 1850 első hónapjaiban írt emlékirat, melyet Beksics Gusztáv lényegtelenebb kihagyásokkal 1883-ban kiadott. Benne Kemény a terrorizmus túlzott kifestésével ügyesen nagyította a békepárt szolgálatait s csak azokat vádolta, kikhez nem ért a rémuralom véres keze. 1850 második felében meg is indult a politikai vádlottak felmentése; Kemény Zsigmond ellen azonban csak az 1851 augusztus 25-i legfelsőbb határozat szüntette meg az eljárást.

A szabadságharc utáni pesti irodalmi életben Kemény Zsigmond báróra a vezéri hivatás várt. Sokoldalú egyénisége, mely politikai irataiban, nagyarányú jellemrajzaiban s költői alkotásaiban nyilatkozott, annak a mérsékelt irodalmi pártnak vált szellemi középpontjává, mely csakhamar a kiválóbb pesti és vidéki írókat mind magához vonzotta. Zilált anyagi viszonyai között számára az irodalom egyúttal jövedelemforrás is volt. Így kötötte lelkét minden nap új meg új szállal Pesthez, míg Erdély lassanként emlékké változott képzeletében. Erdélyt 1851 tavaszán láthatta újra, mikor anyját akarta meglátogatni. Ekkorra özvegy Kemény Sámuelné báróné fiával, János báróval már Pusztakamarásra költözött. Kemény azonban alig töltött egy-két napot a pusztakamarási otthonban, vissza kellett sietnie Pestre, hogy tovább küzdjön az irodalomban a Bach-rendszer nemzetrontó törekvései ellen.

Az az íróvilág, mely Kemény körül csoportosult, a helyes ízlés elveivel akarta a magyar közvéleményt a józan magyar politika számára előkészíteni. Ide csatlakoztak a pesti írók közül: Csengery Antal, Pákh Albert, Gyulai Pál, Salamon Ferenc, a vidékiek közül: Arany, Tompa, Lévy, Erdélyi s Szász Károly. Ez az irodalmi párt leginkább 1852 után alakult ki. Ekkor öltött Kemény Zsigmond br. írói tevékenysége szokatlan arányokat a szépirodalmi lapokban s a Pesti Naplóban; ekkor vett irodalmi vezérsége is határozottabb jellemet. Az Ujabb Nemzeti Könyvtár második évfolyamában ő adta ki Szalárdi János *Síralmas krónikáját*, mely 1852 decemberétől 1853 végéig jelent meg. Érdeklődésének főképp 1853-ban állandó tárgya volt az Akadémia, Széchenyi szellemi hagyatéka, valamint a Nemzeti Színház. A drámai irodalom fellendítése céljából szólított fel 1853 júliusában tizenkét magyar író egy-egy drámai mű írására. Az értékesebb irodalmi erők összegyűjtését tervezte A Magyar Nép Könyvének megindításával is, melyet Csengery Antallal együtt 1854-től 1856-ig szerkesztett.

Nemes példaadása zajtalanul hatott s a legeszményibb írói feladatokra buzdította a csüggedőket.

Az irodalmi vezér mögött egészen új alak Kemény Zsigmond, a mindennapi gondok és a társaság embere. Bár Kemény sokat dolgozott, pénzügyi bajai, az adósság, a váltó s az uzorás gyakran megzavarták nyugalmát. Pedig nem voltak nagy igényei. 1852-ben s 1853-ban másfél évig Csengery Antaléknál lakott; 1854 elején az Angol Királyné szállodába egy harmadik emeleti szobába költözött, melynek egyetlen díszfejedelmi ősének, Kemény Jánosnak olajfestésű képe volt. Sok gondot szerzett neki a betegség is, mely 1852-ben rohanta meg szervezetét. Az élet visszásságai ellen a társaságban keresett kárpótlást. Új korszak kezdődött számára 1854 novemberében, mikor Deák Ferenc Pestre költözött s az Angol Királyné szállodának második emeletén helyezkedett el. A mindennapi együttlétből fejlődött ki az a benső barátság, mely a nagy államférfiú s a nagy politikai író hatását csodálatos összhangba hozta. Gyakran érintkezett Kemény saját irodalmi pártjának tagjaival Csengery Antal estélyein, de örömeit felkereste ifjabb író társait a borozóasztalnál is. Érdekes viszony fűzte a fővárosi társaságnak egyik feltűnő nőalakjához, Tahy Károly özvegyéhez, ki a Margitszigetet bérelte ki s az ötvenes évek első felében szeszélyes kedvteléseivel bő anyagot szolgáltatott a „Fővárosi újdonságok” rovatának. Sokat beszéltek a lapok Tahynének kalandos keleti és franciaországi utazásairól, valamint margitszigeti fényes estélyeiről. Kemény udvarolt a szellemes úrinőnek, a szép özvegy meg bizalmával tüntette ki a lángeszű költőt; a regényes viszony azonban nem ment túl a meghitt barátság határain. A margitszigeti szép órák emléke bukkan fel *A szív örvényeiben*, majd a *Férj és nő* s a *Köd-képek a kedély láthatárán* című regényeknek egy-egy benső-ségeiben indítékában.

Ha Tahyné szeszélyes egyénisége nem is kecsegtette Keményt a családi élet napfényes képeivel, kedélye még elég mozgékony volt arra, hogy boldogságról álmodozzék. Így foglalta el ábrándozásaiban a bizarr jelenség helyét egy fiatal nőalak, kinek karesú természetben, sötétkék szemében, dús aranyhajában s fennkölt gondolkodásában női eszményképének határozott vonásaira ismert Kemény. A bájos hölgy Lónyay Mária, Lónyay Gábornak s Kazinczy Ottiliának leánya volt. Keményt a kedves családba épen békepárti barátai: Kazinczy Gábor és Lónyay Gábor vezethették be, s ismeret-sége már bensőbb jellemet vett 1852-ben, mikor Lónyay Mária huszonegy éves mult. A viszonyt pesti emlékek gazdagították 1853 telén, mikor Lónyavék Pestre költöztek be. Úgy látszik, a szépműveltségű hölgy elfogadta a kiváló férfiú hódolatát, s hír szerint, a szülők is beleegyezésüket adták a rokonlelkek

frigyéhez. A viszony 1855 őszén mégis megszakadt, s novemberben Lónyay Mária Vay Ádám grófhhoz ment nőül. Ebbe a szerelmi történetbe világítanak Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1855 november 27-én írt következő sorai: „Hiszem, tudja ön azt, hogy L. Mari férjhez megy. Kemény mindig mondta, hogy szeretne e viszonyból kibontakozni. De miután a viszony ily váratlanul fölbomlott, úgy látszik, szíve ellentmond eszének. Mindig indulatos volt, de azelőtt tudta fékezni magát. Most minden alkalommal a legkisebb ok miatt kitör“. A levélből kitűnik, hogy Keménynek széttépett ábrándjaiban a küszködő szívnek mily nagy értékei semmisültek meg. A költő lelki harcain osztoztak 1855 folyamán Kemény *Özvegy és leánya* című regényének két első kötetében Mikes János s *Deborah* című novellájában Kassai Elemér, míg a lemondás emlékei az *Özvegy és leányának* harmadik kötetén hagytak nyomot. Hasonlókép tükröződtek Lónyay Mária egyéniségének körvonalai az *Özvegy és leányában* Tarnóczy Sára jellemében.

Az 1855. év komor hangulatait novemberben Vörösmarty halála növelte, kit Kemény a nemzet halottjaként búcsúztatott el a Pesti Naplóban. Néhány nap mulva meg december első napjaiban még inkább lesújtotta Keményt anyja halálának híre. Az elhunytat fia, János báró temettette el a pusztakamarási hegyoldalon egy diófacsoport közelében. Kemény Zsigmond nem lehetett jelen a temetésen, de mélyen érezte, mivel tartozik a szerető anyai szívnek. Beksics Gusztáv szerint, mikor újra látta Pusztakamarást, sírva borult anyjának sírjára s keservesen vádolta önmagát, hogy fiúi szeretetét nem tudta kimutatni.

A sötét izgalmak között Keményt mélyebben foglalkoztatta a hanyatlás sejtelme. Egyik levelében azt írta, hogy egy rosszul fizetett tollon kívül semmije sincs, s hogy tartós betegség könnyen csődbe taszíthatja. A jövő bizonytalansága ösztönözte 1856-ban vagyoni viszonyainak rendezésére is; ekkor követelte örökségének kiadását. Kemény János br. azonban ismerte bátyjának a pénzügyekben való szórakozottságát, s a családi vagyon megbontását épen azért halogatta, hogy egykor az élet fáradt hajósa számára biztosítsa a visszavonulást. Kemény még 1857-ben is újra visszatért a családi vagyon elosztásának tervéhez. Ekkor írta Kemény Ferenc báróhoz, a Kemény-család fejéhez, a következő sorokat: „El akarnám azt érni, hogy jószágilletőségemet akár Detrehemben, akár Kamarást *egy helyt* kapjam ki. Válassza János, amelyiket tetszik; vessen az én részemre terüt, csak *egy helyt* legyen nekem saját birtokom, hová házat építsek, hol egy kis kertet teremthessek magamnak. Egy pár regényem árából mindezt elérhetem, s legalább lesz, hol vénségemre a fejemet lehajtsam“.

A kirajzolt idilli terv kivitelére mégsem került sor. Időközben ugyanis Kemény biztosabb jövedelemre számíthatott az irodalomból, főképp a Pesti Naplóból s 1858 júliusában már megelégedett az öt megillető úrbéri kárpótlási kötvényekkel is.

A sok izgalom, a költői alkotó munka s a politikai harszerzés közt levő ellentét annyira megviselte Kemény szervezetét, hogy 1858 áprilisában a toll szinte úgy hullott ki kezéből. Barátai, köztük Deák, aggódva vették körül ágyát, orvosa gutaütéstől féltette, eltiltotta a szellemi munkától, a jóllakástól, a szeszes italtól s a szerkesztéstől. Kemény, mint humorral írta Falknak, a sok tiltásból egyet fogadott el, lemondott a szerkesztésről. Legényszobájára már ekkor ránehezedett a magány ridegsége. Épen betegsége idején biztatta Danielik püspök a nősülésre, de Kemény bús lemondással mutatott egy kis száradt virágcsokorra, mint az elröppent ábrándok egyedüli emlékére.

Az élet bántó ellentmondásait örömet felejtette Kemény a társaságban: majd Deák és Csengery baráti körében, majd a Komló vendéglőben az írók asztala mellett, majd egy józsefvárosi borozóban, majd a budai gyógyforrásnál a tekepályánál. Mulatozásaiban leghívebb társa volt Danielik János, a tudós kanonok, ki 1856 óta a prépost címet viselte. Keménynek azonban éppannyi gyönyörűséget szerzett a természet, mint a társaság. Barátaival gyakran kirándult a budai hegyek közé; 1858 tavaszán a Svábhegyre költözött s az 1859. évi július hónapot is ott töltötte el Falk Miksa és neje társaságában. A természet és művészet egész gazdagsága érdekelte két külföldi útján is, melyekre Danielik János kísérte el. Az első út 1857 januárjában s februárjában Drezdán, Regensburgon s Münchenen vezetett át; a második út célpontjai 1859 nyarán a Rajnavidék és Svájc voltak. Ez utóbbi alkalommal találkoztak Kemény és Danielik Interlakenben Kossuth Lajossal, ki a villafrancai béke után keresett írt politikai csalódásaira a svájci havasok között. Két napot töltöttek együtt a hontalan kormányzóval s együtt tettek vele kirándulást a havasok világába, melyről Kossuth oly elragadtatással írt Pulszky Ferencnek.

Az ötvenes évek végén Kemény Zsigmond br. szelleme még általános csodálat tárgya volt, legfeljebb Csengery Antal féltette a hű barát aggodalmával egyik-másik mulatság és társaság elmállasztó hatásától. Kedélye hajlott a sötétlátásra, de világnézetének eszményi jellemét nem tudta a kiábrándulás kikezdeni. Költői és politikai írói egyénisége még teljes erejében fénylett, csak az érvényesülés vágya hiányzott belőle. A politikai élet bonyolódásával évről-évre inkább átengedte az irodalom vezetését író társainak. Erre a feladatra Arany Jánost tartotta legméltóbbnak. Mindazáltal lelkesen pártolt minden

értékesebb irodalmi mozgalmat. Állandóan érdeklődött Shakespeare műveinek fordítása iránt, hathatósan támogatta Csen-gery vállalatát, a Budapesti Szemlét politikai irataival s költői műveivel. Az Akadémiában 1858-tól fogva a nyelvtudományi osztályban foglalt helyet s szinte hagyományos elnöke volt a Teleki-féle jutalom bíráló bizottságának. Az Akadémiában állított méltó emléket nagy tanárának, Szász Károlynak is az 1859 decemberi közgyűlésen a róla szóló nagyarányú emlékbeszédében.

Az emelkedett szellem, mellyel a magyar társadalom a Bach-rendszer összeomlását fogadta, Keményt is magával ragadta. 1860 április 11-én, mint a M. T. Akadémia képviselője állott meg Széchenyi István gróf hült porai mellett a nagy-cenki sírboltban. Ott volt az Akadémia küldöttségében Kisfaludy Sándor balatonfüredi szobrának leleplezésén is. Az ünneplő társasággal együtt elment Niklára is, hol a nemzeti kegyelet Berzsényi Dánielnek állított síremléket. Az Akadémia képviselőjeként vett részt a sárospataki főiskolának július 8-i ünnepén, hogy a magyar társadalommal együtt Lorántffy Zsuzsanna emlékének hódoljon. A Kisfaludy-Társaság július 15-én választotta tagjai közé, a Pesti Kaszinót meg mint elnök nyitotta meg az egykori Ellenzéki Kör termeiben. Annál inkább leverte kedélyét az 1860/61. évi alkotmányos küzdelem eredménytelensége. Különösen nagy dűlást vitt véghez testi és lelki erejében a kivételes kormányzás kezdetétől a kiegyezésig terjedő korszak.

A rohanó évek munkáját már a külső elárulta. Kemény arcképét legjellemzőbben Kecskeméthy Aurél rajzolta meg a kiegyezés idején *Árny- és fényképeiben*. E szerint Kemény igazi táblabíró-alak, a középszerűnél alig alacsonyabb, eléggé testes; bajusza ímmel-ámmal van kipödörve, úgyhogy egyik vége felfelé, a másik lefelé hajlik; arca jó kedélyű, gyakran szórakozott, néha álmos, legtöbbször semmitmondó, a legjobb diplomataarc. Öltözetéről Kecskeméthy azt mondja, hogy véletlen. Az elhanyagolt külső a lelki fegyelem meglazulását jelezte. A szórakozottság már régóta megvolt Kemény természetében, de évről-évre inkább elhatalmasodott rajta. Kecskeméthy Aurél szerint esti tíz óra felé a legszellemesebb nők társaságában is elnyomta az álom; ilyenkor behúnyt szemmel gondolkodott s csak néha pillantott fel a zsöllyeszék támlájáról. Idegeire ernyesztően hatott szellemi munkájának megszakott rendje is, az éjjeli dolgozás, mely tea vagy fekete kávé mellett sokszor éjfél után két órától reggelig, néha délig tartott.

Az élet megtépte a költői kedély értékeit is. Keményt vonzotta még a hatvanas években is a nőiség, de csak azért, hogy újra meg újra átérezze veszteségeinek nagyságát. Jel-

lemzően írta róla Tóth Kálmán: „Szeretett volna szeretni, de nem volt többé, akit szerethessen“. Az életunalom rémei ellen küzdött Kemény majd a céllövészettel, majd színházi élvezeteivel, majd a terített asztal örömeivel; a fásultság veszedelmétől megmentette jó szíve. Jövedelmét sokszor szinte gyermekes könnyelműséggel osztotta szét azok között, kik kéréssel fordultak hozzá. Különösen szívén viselte fiatal íróársainak ügyét. Rákosi Jenőt is, mikor 1866-ban *Aesóp*usával feltűnt, azonnal a Pesti Naplóhoz szerződtette. Annál szigorúbban ítélkezett becsület dolgában. Íróársainak, mint régebben Friebeisznak, majd Gyulainak, ő volt szigorú párbajsegéde. Így állott ki 1863 januárjában barátjával, Kecskeméthy Auréllal, is párbajra s Kecskeméthy feljegyzése szerint majdnem agyonlőtte ellenfelét. A folytonos vergődés összezavarta Kemény életének rendjét is. Megúnva a szállodai életet, majd egy úri családhoz költözött, majd maga rendezett be magának otthont, de maga is humoros adomákat tudott házi gondjainak visszásságáról, főképp eselédjeinek ravaszkodásairól.

Leginkább megkímélte az idő Kemény társaságát. Nemes szíve és szellemessége, valamint a magyar közéletben elfoglalt jelentős szerepe a legellentétesebb egyéneket gyűjtötte össze körébe. Így vált a Pesti Napló szerkesztősége s Kemény lakása a pesti politikai és irodalmi életnek egyik nevezetes közép-pontjává, hol tudósok, költők és ujságírók nagy vitákat indítottak a legújabb kérdésekről. Az öregedő bohém azonban épúgy beleillett abba a derült körbe is, mely néha egy városligeti kocsmában, esténként meg Mihaleknek Szervita-téri éttermében találkozott. A szót itt leginkább Kecskeméthy Aurél és Danielik János püspök vitték, de a társaságot Kemény tartotta össze, kinek szellemességét s határtalan tudását még az éleseszü és nyelvű Kecskeméthy Aurél is elismerte. Nagy veszteség érte Kemény asztalkörét 1865 végén, mikor Danielik püspök tört reményekkel elhagyta a fővárost.

A politikai s hirlapi küzdelem ellenállhatatlanul sodorta magával Keményt. Mint Salamon Ferenc megjegyezte, a nagy költő örömet ott hagyta volna a főváros zaját s legörömeiből visszavonult volna János öccséhez Erdélynek félreeső falujába, hogy megvalósíthassa regényterveit. A lapok többször jelentették is, hogy Kemény regényen dolgozik, de a hírek nem bizonyultak valóknak. Legtovább kapcsolatban tartotta Keményt a magyar irodalmi törekvésekkel a M. T. Akadémia s a Kisfaludy-Társaság. Az utóbbiban 1864-ben Vörösmartyról mondott emlékbeszédével foglalta el székét, 1867-ben pedig, mikor Eötvös József br. lemondott az elnökségről, a Társaság Kemény Zsigmond bárót választotta meg elnökévé. Kemény elnöki megnyitójában nem kecségtette már magát a költészet kegyével, de ígérte, hogy elnöki kötelességeit pontosan telje-

síti. Valóban megható volt, mennyi erélyt fejtett ki a Kisfaludy-Társaság pénzügyeinek rendezésében.

Minél nehezebben hordta Kemény az élet terhét, annál inkább megragadott minden alkalmat, hogy meneküljön vissza környezetétől, a szerkesztői irodától, a politikai érdekhartól, Pesttől. Leginkább elfogta lelkét az utazás vágya nyáron, s leginkább vonzotta a távoli külföld. 1862 nyarán Dél-Franciaországot, főképp Provence daltérme vidékeit kereste fel, de tévedt, ha azt hitte, hogy III. Napoleon országában a politika izgató kérdéseitől megszabadulhat. 1863. évi utazásának színhelye Németország és Dánia volt. 1864 tavaszán pedig Emich Gusztávval, a Pesti Napló kiadójának fiával együtt Konstantinápolynak vette útját s Athénen és Nápolyon keresztül jutott vissza Pestre. A politikai élet bonyodalmai 1865 nyarán megzavarták ugyan utiterveit, de a Fővárosi Lapok híradása szerint, Kemény 1866-ban s 1867-ben is folytatta külföldi barangolásait. Ezek az utak változatos benyomásaikkal egy időre elterelték Kemény figyelmét életének nagy szakadékaival, de utánuk újra megindult a hajsza, az országos érdekeknek felelősséggel teljes védelme.

A kiegyezésért folytatott izgalmas harcok teljesen kimerítették Kemény erejét. A hanyatlás kényszerítette a fáradt lelket folytonos visszavonulásra. Költői tehetsége az *Anna* című drámai töredékben lobbant végsőt. 1870-ben le akart mondani a Kisfaludy-Társaság elnöki tisztéről is, de a Társaság nem fogadta el lemondását; ettől fogva azonban már csak név szerint viselte az elnökséget. Testi ereje rohamosan hanyatlott, s az agylágyulás tünetei mutatkoztak rajta. 1870 őszén betegesen foglalta el budai villáját, majd a Kis Svábhegy alján eltöltött néhány év egészen homályba borította ítélő erejét. Az 1872. év végén egy ideig a Balaton környékén, aztán Bécsben mulatott, míg 1873 januárjában öccse, Kemény János br. Erdélybe, Pusztakamarásra vitte. Itt a testvéri szeretet s a gondos ápolás nem tudta már a betegség terjedését megakasztani, úgyhogy lassanként az értelmesség utolsó szikrája is kialudt a fényes lángelméből. A halál 1875 december 22-én váltotta meg az élőhalottat a szenvedéstől. A nagy költő és politikai író most anyjával s öccsével, Kemény János báróval együtt a pusztakamarási hegyoldalon vén diófák árnyékában alussza örök álmát. Sírja fölé még a hű testvér állított egyszerű emléket e felírással: „A fáklya másnak szolgál, magát emészti meg“.

V.

Az a fáklya, mely a pusztakamarási völgyben kialudt, egykor vakító fényt árasztott irodalmunkra a költői lángelmé-

nek tüneményes nyilatkozásával. Kemény Zsigmond br. nagy haladást tett a regényírás terén a szabadságharc előtt, de egyénisége még nem tudta a küszködő költői irányok tartalmát magába olvasztani. Ez a feladat várt reá regényköltészetének fejlődésében a szabadságharc után. Úgy tetszik, mintha a fejlődést megakasztaná az a hosszú szünet, mely Kemény Zsigmond br. költői alkotó munkájában *Gyulai Pál* befejezésétől, 1847 elejétől legközelebbi regénytervének felbukkanásáig, 1851 tavaszáig beállott. Hogy azonban a regényíró minő hasznot húzott a hosszú idő alatt a modern regényköltészetből, saját politikai dolgozataiból s a mozgalmas kor benyomásaiból, az kitűnik a szünetet megtörő első regényéből: *A szív örvényeiből*. Egyelőre nem vonzotta a letűnt idők műveltsége; örömesebb kutatta Balzac hatására az emberi lélek titkait a modern társadalomban.

A regény a Szilágyi Sándortól szerkesztett Nagyenyedi Albumban 1851-ben jelent meg. A lapok híradásából következtethetjük, hogy Kemény 1851 májusában már pontosan ismerte költői tervét s a nyári hónapokban megírta regényét. A költői terv kialakulásának indítékait egyrészt Kemény Zsigmond br. velencei útjának emlékei, másrészt azok a szép órák szolgáltatták, melyeket Kemény egykor a Margitszigeten Tahy Károlyné körében töltött. A regény alanyi elemei ösztönözték Keményt arra, hogy Velencének minél egyénibb képét fesse meg. Ő nem is rajong Velencéért, mint Sand; inkább a lélekűbár szemével vizsgálja a szigetvárost s a kifosztott műemlékekben a mult foszlányait látja. Ebbe a reálisan megfestett háttérbe illeszkedik a férfi és nő rejtelmes vonzalmának rajza. Agathát, a regény főalakját távoli rokona, Wranich Izidor, a rideg katona, maga számára neveli s olthatatlan szenvedéllyel szereti. A féltékeny szerelmes később növendékét, mint az öreg Albanoni gr. fiatal nejét arra kényszeríti, hogy karjai közé vesse magát. Ily izgalmas mult után hódítja meg a szép özvegy Velencében a szabadságharc korában Szeredy Anzelm grófot. Agatha egyéniségében ellentétes erőket vegyített össze Kemény, mintha még mindig vonzaná a színpadi világítás, a romantikus költészet hatásos eszköze. Másrészt azonban a gyermekasszony szenvedő állapotát túlságosan élettani jelleműnek tüntette fel, hogy megmagyarázhassa, miként tudta a felizgatott nő elcserelni találkára várt kedvesét a gyűlölt férfiúval. Mindezeket az ellentmondásokat, túlzásokat s torzításokat megmagyarázza Kemény feldúlt kedélye is, de még inkább ízlésének változása, főképp Balzac egyéniségének hatása. Amily sok élettani ismerettel állította össze Kemény regényhőseinek jellemét, époly mély értelemmel törekedett a bonyolult lelki életet egyéni külső alakkal, egyéni arekifejezéssel érzékíteni; gyakran szinte tüntetett a testrészek, főképp az arc adatainak halmozásával. Így vált mindinkább

realista regényíróvá. S minél inkább követte a jellemrajzban a valóságot, annál inkább elhagyta azt az elbeszélésmódot, mely *Gyulai Pál*ében még részint a német romantikus iskola költészettani nézeteinek maradványa. *A szív örvényeiben* már művészi számítással alkalmazta a francia regényformát, mely fejlettebb technikájával inkább megfelelt a modern társadalom ízlésének.

A szív örvényeivel sok tekintetben rokon Keménynek *Férj és nő* című regénye, amint időrendben is közvetlenül követte az előbbi. A regény terve ugyanis már 1851 nyarán készen volt, bár a mű két kötetét csak 1852 augusztusában küldte szét kiadója, Szilágyi Sándor. A költőnek többféle anyag állott rendelkezésére. A főhősnek, Kolostory Albert bárónak jelleméhez egy-két vonást *A hírlapszerkesztő naplója* című regényéből, Kolostory Albert gr. jellemrajzából vett át; ismerte a nőgyilkos Praslin herceg történetét is az 1847-ik évi hírlapokból; Kolostory Albert br. valóperének rajzában pedig némikép Jósika Miklós br. első házasságának felbontására gondolt. Egy-két indítékot kapott Kemény Balzac költészetéből is; egyik hősnője pedig, mint *A szív örvényeinek* Agathája, a költő szellemes barátnéjára, Tahy Károlynéra emlékeztet bennünket. A sokféle anyagból alakult ki Kemény regényében Kolostory Albert br. tragédiája. Kolostory Albert br., a negyvenes évek szabadelvű szónoka, egy megszakadt szerelmi viszony felejtése végett ment Rómába; majd sértett hiúságból vette el Norbert bankár leányát. A fiatal pár boldogságát a kedves fehérmegyei otthonban Manfrédné grófné Zörény Iduna grófnő dúlta fel. Kolostory már válni akart, sőt már nőgyilkosságra gondolt, mikor Praslin herceg esetének hírére önmaga oltotta ki életét. Kolostory Albert br. tragikumára már valóban mester kezére vall. Benne Kemény a mértéktelen szenvedély bukását magyarázta, mely önmagával, környezetével kerül ellentétbe. Kolostory Albert br. oly hősi jellemnek mutatkozik bukásánál, hogy teljesen kieresztel bennünket multjának nagy tévedéseivel szemben. Még inkább kimelte Kemény a tragikum értékeit a jellemzés és megokolás művészetével. Messzeteleket gondol világitotta meg azokat a lélektani és élettani tényezőket, melyekből szükségkép következik a katasztrófa. Jellemalkotó művészete a realizmusnak még magasabb fokát érte el Zörény Iduna grófnő jellemzésében, főképp a jellemrajz élettani alapozásában. Az izgékony szervezet érzetése Balzac realizmusának is díszére válnék. A művészi élmélyedés érzik meg a *Férj és nő*nek alakj szépségein is. A szerkezet egysége szinte tragédiába illő. Hogy pedig Kemény a regényköltészetnek mily sok becses fogását leste el a franciáktól, azt bizonyítja érdekesítő elbeszélésmódja s kifejező nyelve. *A szív örvényeiben* s a *Férj és nő*ben a költő tulajdonképp a női szív hatalmát akarta rajzolni, de a *Férj és nő*ben mintha elérte volna

már azt a művészi nyugalmat, mely eszköz és cél között összhangot teremt.

Már inkább összekuszálódtak a költői alkotás vonalai Kemény költői egyéniségének legközelebbi nagyobbszabású nyilatkozásában, a *Ködképek a kedély láthatárán* című „novellafüzér”-ben, melynek tervezése 1852 nyarára, befejezése 1853 januárjára tehető. A költői képzelet munkáját leginkább megzavarták az 1852-ik év második felének benyomásai: a költő testi és anyagi bajai, főképp az a szemfényvesztő fogadtatás, melyet Bach br. rendezett a Magyarországra látogató ifjú császár számára. Az önkényuralom izgató eszméi leginkább visszatükröződnek a „beszélyfüzér” legjelentősebb részén, Jenő Eduárd gr. történetén. A gróf a Napoleon elleni hadjáratból ezredesi ranggal s világboldogító eszmékkal tért Erdélybe, de nemcsak jobbagyait gyötörte meg, hanem boldogtalanná tette nejét, végre magát. Kétségtelen, hogy Jenő Eduárd gr. jellemének rajzában Kemény szeme előtt a Bach-kormányának mindent rendszabályozó politikája lebegett. Mindazáltal novellája nem pusztán politikai szatíra, hanem megrázó tragédia, melyben a mértéktelen szenvedély a jellem mélységeiből fejlődik ki s kérlelhetetlenül termi meg a végzetes rögeszmét. A tragikus küzdelmet művészien illesztette Kemény az egyénített erdélyi környezetbe is. Már inkább hiányzik a művészi összhang a beszélykoszorú második nagyobb részéből, hol Jenő Eduárd gr. ellenfelének, egy különös franciának fia, Floresztán gr., a gróf neje, szobaleánya és mór származású inasa játszanak visszatetsző szerepet. Itt a groteszk szeretete tért vissza Kemény költészetébe, amellyel a romantika szokta a hatást összekuszálni. Mindkét novella azonban a torzképekben is lélektani következetességgel mutatja a rögeszméknek romboló hatását.

Úgy tetszik, mintha Kemény költői egyénisége kerülőutakra tévedt volna azokban a novellákban is, melyeket 1852-től 1854-ig írt; valójában azonban a kerülőút emelkedésnek bizonyul. Kemény novellái a korabeli lapokban jelentek meg; 1852-ben *Két boldog*, 1853-ban *Alhikmet*, a *vén törpe*, a *Poharazás alatt* című beszélykoszorú két része s *Szerelem és hiúság*, 1854-ben *A szerelem élete* című beszélykoszorú töredéke. A *Két boldogban* Kemény két feltűnő történeti alakot rajzol a török világból, de jellemrajzait a legszigorúbban ellenőrzött történeti elemmel tölti meg. *Alhikmetben* tulajdonképp egy tündérmesét mond el Hoffmann módja szerint, de csak azért, hogy vele, mint álommal a regényes hajlamú Bánházyt kigyógyítsa rajongásából s a szeszélyes képzelet játékát lélektani folyamattá alakítsa. A *Poharazás alatt* című beszélykoszorú a romantika kedvelt tájaira: Indiába, Amerikába vezet bennünket, hogy megmutassa, mennyire függ a nő szerelme az uralkodó népszokásoktól. A *Szerelem és hiúság* a reformkorbeli magyar társadalom

képe, részletrajz Pestből, melynek legnagyobb értéke Sarolta lelkivilágának elemzése. *A szerelem élete* című beszélykoszorú viszont a zalatnai társadalom torzképének indult, mely Thackeray költői szatiráira emlékeztet bennünket. Bármennyire elkalandozik azonban Kemény képzelete elbeszéléseiben, valójában mindig ugyanaz a törekvés, a valóság szeretete vezeti. A romantika kedvelt tárgyaihoz, fogásaihoz is csak azért tér vissza, hogy a realizmus felsőbbségével mondjon róluk ítéletet. A valóságnak feltétlen tiszteletét emelte ki Gyulai Pál is mint Kemény regényeinek s elbeszéléseinek jellemző vonását a Pesti Napló 1854 márc. 2-iki számában, mikor a szűk alanyiség ábrándképeivel állította szembe őket. Kemény novelláinak legnagyobb jelentősége mégis az, hogy a költő bennük készült fel nagy költői feladataira.

A költői egyéniség fejlődésével kapcsolódtak azok a tanulmányok is, melyekben Kemény az irodalom nagy kérdéseire keresett feleletet. Figyelmét leginkább lekötötte az irodalom elmélete 1852-től 1854-ig. Ez foglalkoztatta az *Élet és irodalom*, *Az Újabb Nemzeti Könyvtár iránt* s a *Szellemi tér* című cikksorokban a Pesti Napló 1852-ik és 1853-ik évi folyamaiban, majd az *Eszmék a regény és dráma körül* és *Színművészetünk ügyében* című 1853-ik évi cikkeiben. Bennük az államférfiú és az irodalmi vezér tartott szemlét a szabadságharc utáni magyar irodalmi életen. A költészettani kérdések közül legtöbbször visszatért Kemény a regény elméletéhez. Lessing *Laokoonjának* alap gondolatával állapította meg a regény és dráma természetét. A regényben a jellem lélektani megokolására több eszközt talált, mint a drámában, azért szigorúbban is megkövetelte a regényírótól a költői világnézetet, az emberi természet pontosabb rajzát, a művészileg hű jelent és multat. Bármily nagyra becsülte is azonban a történeti regényben a történeti hűséget, a költészet törvényeivel szabott neki határt. Ezek az irodalmi és költészettani eszmék vezették Keményt kritikai dolgozataiban is, melyekben Szalay László, Macaulay történeti műveit, Jókai és Obernyik drámáját s Arany *Toldiját* bírálta meg. Minél tovább gondolkodott a költészet valójáról, annál inkább elítélte a romantika túlzásait, annál többször emlegette „a szépműtan általános szabályait.” Költészettani nézetei irányt jelöltek irodalmunkban, mégis leginkább saját regényköltészetének fejlődésében éreztették hatásukat. Mintha a költői lángelme csak azért kutatta volna a történeti regény törvényeit, hogy a költészetnek minél magasabb légkörébe emelkedhessék.

A történeti költészet eszméjével együtt csábító színben tűnt fel Kemény előtt Erdély fejedelmi kora; Szalárdi *Siralmas krónikájának* kiadása pedig még határozottabban I. Rákóczi György korára irányította képzeletét. Már ekkor ajánlotta a költőknek anyagul a XVII. századi Erdély rajzát. Kész regény-

tárgyra bukkant a *Siralmas krónikában* a szentléleki nőrablás történetében. Ebből alakult ki *Özveggy és leánya* című regénye. A regény tervét az 1854-ik évnek valamelyik őszi hónapjában alkothatta meg, az 1855-ik év első hónapjaiban meg bevégezhetette regényének második kötetét. A folytatást megakadályozta *Deborah* című történeti novellája, melyet a Budapesti Hírlapnak ígért oda, majd a Pesti Napló szerkesztésének elvállalása. Csak 1856 decemberében, mikor a lapszerkesztés gondjait letette, írhatta meg a regény harmadik kötetét.

A költői cél, mely Kemény előtt lebegett, I. Rákóczi György korának, a kor eszméinek s erkölceinek feltámasztása volt. Forrásait: Szalárdi *Siralmas krónikáját* s Kemény János ön-életírását azzal a szabadsággal használta fel, melyet a történeti költő számára elméletében biztosított. Művészi számíttással változtatta meg a nőrablásnak a *Siralmas krónikában* sokszor értelmetlen részleteit. Annál hívebben jellemezte a kor szellemi áramlatait, főkép történeti alakjait. Különösen elfogadta Szalárdi útmutatását I. Rákóczi Györgynek és fejedelmi udvarának rajzában. Történeti felfogása mélyrehatóbb, mint Scott Valteré, ki *A lammermoori menyasszony* című regényében a XVII. századi skót társadalmat megható jelenetek s múzeumi ritkaságok kedvéért rajzolta. Kemény regényének tulajdonképeni tárgya azonban a történeti rajzban is újra az emberi természet, melyet titkos szálak fűznek össze a fölöttünk uralkodó erkölcsi világrenddel.

Három tragikus életsors fonódik össze az *Özveggy és leányában*. Tarnóczy Sára Szentléleken rideg anyja mellett puritán környezetben nevelkedett. Szécsi Mária udvarában látta meg azt a nemes lovagot, kit a nélkül, hogy nevét tudná, egy életre megszeretett. Titkolt eszményképére ismert Mikes Jánosban, ki öccse, Kelemen számára rabolta el Sárát. Meg kellett érnie a Mikesek elítélését. Mint Haller Péter neje tudta meg, hogy Mikes János miatta sebesült meg a párbajban. Tőre, melyet szívébe döfött, már értéktelen életnek vetett véget. Beöthy Zsolt a kellembeli kiválóságnak az egyetemessel való harcát látta Tarnóczy Sára tragikumában, de a lemondó szerelem hőseit részint önérzete, részint szigorú erkölcsisége döntötte bukásba. Mikes János életének katasztrófáját is ugyanaz a titkolt szerelem idézte föl, mely Tarnóczy Sára szívét emésztette. A két szerelmes tragédiáját Tarnóczyné tragikumá egészíti ki. Tarnóczynét elsősorban türelmetlen kálvinista hite ösztönözte a pápista Mikesek ellen. Halát adott Istennek, hogy leányát választotta ki a Mikek-család semmivé tételére. A fejedelmi kegy, mely a Mikesek felé fordult, teljesen felforgatta az árva özveggy lelki egyensúlyát, úgyhogy holtan rogyott össze az ünneplő Mikek-ház előtt. Kemény regényében egyik tragikus életsors a másik hatását növeli. Lényegében különbözik ez a

belső következetesség attól a szeszélyes végzetességtől, mellyel Scott Valter rokon tárgyú regényében, *A lammermoori menyasszonyban* készíti elő két szerető szív boldogtalanságát.

Az *Özvegy és leányában* azonban Keménynek nemcsak történeti s tragikai felfogása, hanem lélekrajzoló művészete is a fejlődés tetőfokára emelkedett s világirodalmi magasságokat ért el. Átható képzelete még teljes erejét megőrizte s ugyanabban a pillanatban a legkülönbözőbb részleteket tudja összefogni. Ha egykor Kemény túlságig elmerült a lélekelemzésbe vagy kelleténél több élettani adatot vegyített a lélekrajzba, az *Özvegy és leányában* az ellentétes túlzások oly művészi jellemzésben egyenlítődték ki, mely a testi és lelki életet bonyolult valóságában fogta fel. Csak ily költői erő tudta megrajzolni Tarnóczy Sára és Mikes János gyengéd szerelmét, mely sejtelemszerű, mégis határozott, merengő, mégis szenvedélyes, vagy a képmutató Tarnóczyné bonyolult jellemét, mely mellett Dickens Pecksniffjét, a képmutatás torzképét joggal nevezhetjük felöltöztetett abstrakciónak. Hasonlókép az éles megfigyelések tömegéből alkotja meg Kemény hőseinek környezetét, még az itt-ott feltűnő állatok jellemét is. Mindazáltal képzelete már nem az a féktelen erő, mely régibb regényeiben céltalanul pazarolta kincseit. A fejlettebb művészet eredménye a regénynek egységes kompozíciója is. Legfeljebb a harmadik kötetben tűnik fel a lelki fegyelem lazulása, mit könnyen megmagyaráz a regényírásban beállott másfélévi szünet. Az *Özvegy és leányában* már megvalósult az az „összehangzás és széparányúság“, melyet Kemény a regény eszményében emelt ki. Megható az a borongó érzés is, mellyel a költő Tarnóczy Sára és Mikes János szerelmének történetében saját vesztett ábrándjait siratja, hisz hősnőjének jellemrajzához saját eszményképének, Lónyay Máriának vonásait vette mintául. Tiszteletet parancsol a költő megnemesült világnézete is, mely felülemelkedett a felekezeti-ség túlzásain. Mindez megmagyarázza a diadalt, melyet Kemény regénye saját korában aratott. A diadal titka az volt, hogy Kemény a tragikus történeti regényben találta meg azt a műformát, mely költői egyéniségének leginkább megfelelt.

Minél magasabb eszmékhez vezették Kemény Zsigmond bárót tartalmas élményei, annál újabb művészi feladatok elé állította alkotó képzeletét világnézetének költői kifejezése. Ily belső forrongásnak nagyszerű eredménye *A rajongók* című regénye. A mű évek hosszú során jutott el végső alakjához. Pécsi Simonról Kemény már Wass Györgyné grófné Gyulai Franciska grófnő szalonjában hallhatott egyet-mást, hiszen a Gyulai-család emelkedését Gyulai Ferencnek és Pécsi Simon leányának egybekelése nyitja meg. Még inkább felhívhatták figyelmét Pécsi Simonra a szabadságharc után a M. T. Akadémiában Lugossy Józsefnek és Kriza Jánosnak a szombatosok-

ról szóló tanulmányai. Költői tervét 1853-ban mégis leginkább Szalárdi *Síralmas krónikájának* kiadása sugallhatta. 1853 közepe táján ugyanis a Délibáb Kemény Zsigmond bárótól egy *Saaron rózsája* című históriai novellát ígért; a szombatosok pedig Kemény költői alkotásaiban Pécsi Simon leányát nevezik Saaron rózsájának. Határozottabban kialakult a költői terv 1855 tavaszán, mikor Keményt Szilágyi Ferencről, a Budapesti Hírlap szerkesztőjétől kicsikart ígérete kényszerítette arra, hogy *Deborah* című novelláját sietve megírja s a lapnak áprilisi, májusi és júniusi számaiban közlétegye. A novella arányait épen az elhamarkodott munka zavarta meg. Előtere, Pécsi Deborah és Kassai Elemér szerelmi története, szinte elveszett a nagyszerű történeti háttérben. Másrészt Kassai Elemér is kellenél többet örökölt a költő lemondó hangulataiból, ki épen 1855-ben akart kibontakozni Lónyay Mária iránt érzett szerelméből. Rejtély maradt a novellában Pécsi Deborah is. Itt-ott az izgatottság áttért a költő kedélyére is s gyakran a romantikus ironiának zavaró jeleit hagyta hátra. Mindezek a fogvatkozások már 1857 első hónapjaiban arra bírták Keményt, hogy újra dolgozza ki költői tárgyát. Ebben az évben kezdte a költő két regényét írni: a *Zord időt* s a *rajongókat*. Danielik János 1858 januárjában még azt is írta egyik levelében, hogy Kemény két regényt folytat egyszerre; közülük az egyik bizonyára *A rajongók* volt. A regény 1858 szeptemberében sem volt készen, az év végére azonban utolsó kötete is nyomdába került.

A regényben teljesen megváltoztatta Kemény költői célját. Míg a novellában egy szerelmi történetet magyarázott meg a küszködő pártok és családok rajzával, addig regényének homlokterébe a XVII. század uralkodó eszméjét, a lelkiismereti szabadságot állította. Itt nyert a regényben mind nagyobb jelentőséget a rajongó szombatosoknak s vezérüknek, Pécsi Simonnak, az egykor hatalmas államférfiúnak sorsa. Pécsi Deborah csak elősegíti apja bukását, mikor Kassai Elemér szerelmének visszautasításával Kassai Istvánnak, I. Rákóczi György kancellárjának gyűlöletét fokozza. Kassai István leginkább politikai szempontból üldözi a szombatosokat; ő teszi Laczkó Istvánt, a kézdivásárhelyi szombatos papot, Pécsi Simon árulójává. Kassai ármánykodását Laczkó István neje, Klára s Lorántffy Zsuzsánna, a fejedelelné, többször ellensúlyozzák ugyan, de Pécsi Simon mégsem kerülheti el megálázását. Mindazáltal Kassai István is megérzi a sors kezének súlyát Kassai Elemér halálában s a fejedelmi kegyben, mely Pécsi Deborah kezét Pécsi Simon egyik birtokával együtt Gyulai Ferencnek juttatja.

Kemény tulajdonképen regényhőseinek tragikumában érezteti velünk a megtámadott lelkiismereti szabadság hatalmát. A támadóknak és áldozatoknak megdőböntő sorsát ren-

desen valami sötét végzet intézi, de nagy szerepe jut benne a tévedésnek, a gyengeségnek s a bűnnek. Még inkább kiemeli Kemény a tragikus összeütközések jelentőségét azzal, hogy a szombatosok ábrándjait politikai érdekekkel, Laczkó Istvánné hitvesi hűségét Kassai István ördögi felfángjával helyezi ellentétbe. Ezekről az ellentétekből emelkedik ki az az eszmény, melyet Kemény az élet legnagyobb értékeiről alkotott. Így dicsőíti az önfeláldozó szeretetet Laczkó Istvánnának meghatározó jellemrajzában. Költői hitvallásának még nagyszerűbb emléke Lorántffy Zsuzsánnának mesteri jellemrajza, ki a szigorúságot alázattal gyakorolja, puritán gondolkodását meg szívének jószágával tölti meg. A nagy fejedelemné Kemény regényében a lelkiismereti szabadságnak védőasszonya s a keresztyén szeretet megvalósulása. Ő hirdeti szóval, tettel, hogy a „keresztyón könyörületnek nincsenek a hitfelekezetektől függő korlátai, s alamizsnája, ápolása a pogányokra is kiterjed.“ Kemény nem mulattat regényében, mint Jókai, nem is szónokol, mint Eötvös József br.; a tragikus küzdelem értelmezésével azonban az emberiség legtisztultabb eszményeihez emelkedik.

Az örök emberi eszme Kemény regényében egyúttal komor valósággá, a harminc éves háborúnak történetien hű rajzává alakul, melyhez leginkább Szalay László történeti műve szolgáltatott adatokat. Kemény történeti alakjainak jellemét is egykorú emlékiratokon építette föl, de ha költői céljai kívánták, nem sokat törődött Keserű Dajka János életének határaitól s megváltoztatta Pécsi Simon elfogatásának körülményeit is. Inkább akart a történet szellemében teremteni, mint a történetíróval versenyezni. Így érte el történeti költészete *A rajongók*ban legmagasabb csúcsát. Az a nagyarányú történeti festmény, melyet Kemény itt fest, még teljesebben gyűjti össze a harmincéves háború nemes és remtelen vonalait, mint az *Özvegy és leánya*; legtöbb rokonságot mutat Schiller költői erejének leghatalmasabb nyilatkozásával: *Wallenstein*nel. A költői lángelmének rendkívüli átfogó hatalmát mutatja az a mód is, melylyel Kemény eszméit, alakjait s az indítókoknak végtelen változatait egységes alkotásba foglalta. *A rajongók*at tehát joggal állíthatjuk a világirodalom nagy regényei mellé, melyek a keresztyén szeretetet dicsőítik meg: Goethe *Wilhelm Meistere*, Eötvös *Karthausiája* s Tolsztoj *Háború és békéje* mellé. A regény sorsát nem is dönti el a korabeli műbírálat felületessége, mint-hogy Kemény költői alkotása minden idők számára való értékeket tartalmaz.

A tudás és tehetség összhangja tüntette ki Kemény Zsigmond br. utolsó regényét, a *Zord időt* is. Ennek egy része *A rajongók* című regénnyel együtt került ki a költő műhelyéből. Kemény már 1857. februárjában hozzáfogott a *Zord idő* megírásához s egy részét, melynek közlése a Budapesti Szemle

1857-ik évi októberi füzetében kezdődik, még augusztusban átadta a folyóirat szerkesztőjének. 1858-ban többször pihentette művét, de 1859-ben újra elővette, hogy az 1860/61-ik év politikai harcai között ismét félretegye. Csak az 1861. év utolsó negyedében s 1862 első negyedében készült el a regény, úgyhogy 1862 másusában meg is jelent. Keményt a *Zord időben* épűgy, mint első regényében, Martinuzzi kora foglalkoztatta, az elnyomatás korának élményei azonban mind zordabb jellemet adtak regénytárgyának. Regénye a nemzeti süilyledést s benne ellentétes lelkierők küzdelmét tárja elénk. Az eszményi életnézet-képviselője Komjáti Elemér, a török fogságból menekült lantos, a Deák-testvérek pártfogoltja. Nem csoda, ha Deák Dániel anyátlan leánya, Dóra, ábrándos szerelemmel tekint reá. Elemérnek minden tekintetben ellentéte a rettenetes eredetű Barnabás diák, a romlás szelleme, ki szintén jogot tart Dóra kezéhez. Mindegyik vitéz Budán akar kitűnni, hogy Dórát elnyerhesse, Barnabás diák azonban Elemérnek képzelt szószegése miatt bosszút esküszik, Mohamed hitére tér át s Hamzsa bég néven pusztít, rabol, gyujtogat. Elemér a Deák-testvérek nagy rokonához, Werbőczyhez kerül titkárként. Itt rövid időre boldoggá teszi még Dóra szerelme, csakhamar azonban Barnabás, mint Hamzsa bég Buda nyílt terén lefejezteti. Ebbe a tragikus történetbe vegyítik sötét hatásukat azok az országos események, melyeknek szereplői: Izabella királyné, Martinuzzi s Werbőczy István.

A *Zord időben* Kemény tragikus világfelfogása még egyszer kifejtette sötét pompáját. Komjáti Elemér tragikuma nem tévedésein, inkább fennkölt gondolkodásán alapul, mely teljesen ellentétben áll a kor vad erkölcaseivel. Vele szemben Barnabás olyan tragikus hősök közé tartozik, kiknek bukása Kemény szavai szerint nem annyira igazságérzetünket elégíti ki, hanem, mint a mérges bogár eltapodása, inkább esömört kelt bennünk. Hasonlókép ellentétes Martinuzzi és Werbőczy sorsa is. Martinuzzi az uralkodásra termett egyének családjából való, kiket elbízott akaratauk sodor tragikus harcba s bukásba. Werbőczy katasztrófáját viszont hiszékenysége idézi elő, mi a politikában kérlelhetetlenül megbosszulja magát. Ugy tetszik, mintha Kemény, miután 1859 nyarán Kossuth-tal Svájcban találkozott, Werbőczynek naiv államférfúi terveit a hontalan kormányzóknak merész politikai álmai után rajzolná. Mindezeknek a tragikus életpályáknak ábrázolásában Kemény feltétlen ura a megindításnak és megnyugtatsáknak. Néha szinte túlon-túl hajszolja az ellentéteket s túlon-túl kiemeli a végzet borzalmas hatalmát. Mindazáltal költészetének sivár jelleme teljesen különbözik Hugo Viktor célzatos romantikájától, mely az elnyomott osztályok érdekében szónokol. Keménynek a borzalmas részletek kiszínezése s a rémes világítás csak arra való, hogy

teljes valóságában állíthassa elénk megrendítő tárgyát, nemzetének nagy tragédiáját.

Így lesz Kemény tragikus költészetének szerves részévé lélektani és történeti realizmusa. A legmerészebb lélektani feladat volt a regényben Barnabás diák egyéniségének megteremtése. Benne Kemény a rendkívülit természetessé, a rettenetést művészivé tette, míg a lelki betegséget elkísérte végső gyökeréig, az atyai és nagyatyai ház komor szelleméig s a lélek bomlásának tüneteit a legjellemzőbb részletességgel jelezte. A feldőlt kedélyvilág pontos rajza Kemény regényében inkább is emlékeztet bennünket Shakespeare költészetére, mint a naturalista regényírók modorára. A történeti hűségben is eljutott Kemény addig, hol a költészet és történet határai elmosódnak. A kornak és regényhőseinek jellemzésére felhasználta mindazt, amit kedvelt emlékirójánál, Verancsicsnál, vagy Fessler, Szalay László s Horváth Mihály történeti műveiben talált. Néha annyira ment történeti forrásműveinek tiszteletében, hogy belőlük egy-egy történeti rajzot változtatás nélkül illesztett költői alkotásába. Eljárása emlékeztet bennünket a tudós műépítőre, ki a művészi elhíttetés kedvéért építi bele a megújított székesegyházba a régi épületnek fennmaradt részeit.

Abból a költői világból, melyet Kemény képzelete teremtett a *Zord idők*ben, borongó, de még mindig gazdag kedély szól hozzánk. Törhetetlen hűséggel ragaszkodik Kemény eszményeihez, de inkább tud lemondani, mint reményleni. Dóra és Elemér szerelmében is azért éli át még egyszer életének legszebb óráit, hogy fájó szívvel temesse el ifjúkori vágyainak korát. Így lesz regénye egy nemes lélek sóhajává, ki sötét kedéllyel, de mély emberszeretettel nézi az életet. Kemény költői alkotása azonban nem talált méltó visszhangra korának kritikai megjegyzéseiben, csak Salamon Ferenc bírálata érezttette a *Zord idők* rendkívüli költői értékeit Arany Szépirodalmi Figyelőjében. A magyar nemzet alig sejtette, hogy a komor szépségű regényben a költői lángelmének utolsó ajándékát kapta. Valóban Kemény regényírói pályája folytonos emelkedés után a *Zord idők*ben szinte tetőpontján ért véget. Keményt azonban nem az elismerés hiánya hallgattatta el, hanem pusztán magasztos elszármásból vett búcsút a költészet bűvös világától. Mint az öregülő Faustot veszedelmes mocsarak kiszáritása indította utolsó tevékenységre, Kemény Zsigmond br. is az abszolutizmus porványával vette fel a harcot; nem írt több regényt, hogy politikai téren használhasson nemzetének.

VI.

Mint a *Gyulai Pál* című regény hőse, Kemény Zsigmond br. is kettős szellemi életet élt; majd elszakadva környezetétől, költői ábrándvilágába merült el, majd épen környezetében, a

magyar nemzet politikai viszonyaiban kereste az állami élet irányító eszméit. Bár egyéniségét nem szakíthatta ketté, a kétféle foglalkozást éles határokkal különítette el egymástól. A szabadságharcra következő rémuralom eleinte mind a költőt, mind a politikai író-tétlenségre kárhoztatta, a nemzetmentés gondolata azonban hamar kezébe adta a tollat a politikai íróknak.

Már 1850 első hónapjaiban a békepárt védelmi iratában bíráló tekintetet vetett Kemény a szabadságharc korszakos politikai mozgalmaira. Hasonló cél vezette *Forradalom után* című röpiratában is, melynek megjelenése az 1850-ik évi július végén s augusztus elején keltett általános feltűnést. Tulajdonképpen a győztes és legyőzött fél között akart emberiesebb kapcsolatot teremteni, s épen a múlt védelme tette a publicistát történetíróvá. Kemény ugyanis azt bizonyítja röpiratában, hogy az európai forradalmak vezető eszméi: a szocializmus és republikánizmus mennyire nem változtatták meg a magyar nemzeti lélek alapvonásait. Leginkább megközelítette magas történetírói eszményeit az 1825-től a forradalomig terjedő kor rajzában; már inkább eltorzította a forradalom bírálatát azzal a gondolattal, hogy 1848 februárjától a világosi katasztrófáig mindenütt Kossuth egyéniségének varázsa ragadta a nemzetet tévutakra. A torzítás onnan származik, hogy Kemény egyrészt nem érintette a szabadságharcnak kényesebb természetű okait, mint az uralkodó család szerencsétlen politikáját, másrészt mindenről el akarta oszlatni Kossuth igézetes hatását. Minden túlzás ellenére azonban Kemény Zsigmond biztos történetírói szempontjai, merész csoportosításai s művészi jellemrajzai nélkülözhetetlen anyagot szolgáltatnak — saját szavai szerint — a pártok és eszmék filozófiai történetéhez. Mindazáltal a sok szellemmel megírt röpirát inkább megzavarta, mint megnyugtatta a nemzetnek ingerlékeny kedélyhangulatát. A visszatetszés kifejezésre jutott a korabeli lapok hírlálataiban is, habár az irodalom a cenzúra miatt csak tompítva adta vissza a közvélemény hangját.

Egy pillanatra megállította Keményt az ellene irányuló felháborodás, de csakhamar új küzdőtérre talált a Pesti Naplóban, melyet 1850 ősztől fogva Bánffy Simon szerkesztett. Cikkéi, melyekben majd Európa politikai viszonyait fejtegette, majd az osztrák birodalom belügyi kérdéseit tárgyalta, 1851 elejétől kezdve gyorsan követték egymást. Ezeket egészítette ki külön röpirattá, mely *Még egy szó a forradalom után* címmel 1851 aug. elején került a könyvpiacra. Kemény itt is a multat bírálta, de már sokkal tárgyiasabban, mint a *Forradalom után* című munkájában, amelyben a magyar forradalom indítókai között a birodalmi s európai viszonyoknak, főképp a februári napoknak hatását is elismerte. A jelenbe Széchenyi István

grófnak azzal a gondolatával jutott, mely a magyar nemzetet szemelte ki közvetítőnek Kelet és Nyugat között. Nézete szerint Ausztriára vár a nyugati műveltségnek keleten való közvetítése, de Ausztria ezt a feladatot csak a magyar politikai nemzetség megerősítésével s Magyarország autonómiájával oldhatja meg. *A Még egy szó a forradalom után* nem volt oly egységes alkotás, mint a *Forradalom után*, de határozottabb nemzeti politikájával több rokonérzést keltett maga iránt az irodalomban. Annál inkább sértette az önkényuralom gőgjét a szellemes kritika. Ezt akarta elnémitani, mikor szept. 6-ikán Császár Ferencet, a Pesti Napló tulajdonosát, a lap iránya miatt megfosztotta tulajdonjogától, Bánffy helyett pedig Récsy Emil egyetemi tanárt nevezte ki szerkesztővé.

A nyomasztó irodalmi viszonyok között több szabadságot ígért Kemény számára a multnak, mint a jelennek bírálata. Határozott történetírói tehetsége indította arra, hogy az átélt korszak történetírójává legyen. Így rajzolta a reformkor mozgalmait két röpiratában, majd művészi jellemrajzaiban. Ez utóbbiak közül különösen két nagyarányú tanulmány magaslik ki: *A két Wesselényi Miklós és Széchenyi István*, melyek 1852 áprilisában Csengery Antalnak *Magyar szónokok és státusférjak* című gyűjteményében jelentek meg. Az elsőt 1850 nyarán, a másikat ugyanazon év őszén írhatta meg Kemény. Mindkettő a művészi lélekelemzésnek s a tárgyias történetírásnak remeke. A Wesselényiekben Kemény azokat a lelki erőket kereste, melyek hőseit a legkülönbözőbb helyzetekben irányították. A lélekutató eszköze volt a környezet finom rajza is, melyben az ifjabb Wesselényi jellemét a zsibói kastély ellentétes világa alakította. Széchenyi István gr. rejtelmes lelki életének belső szerkezetét is csak a lélekismerő művész sejtelve állította össze, mely kiegyenlítette a látszólagos ellentéteket s kiegészítette a kritikus elemzéseit. Így lett Kemény Széchenyiye lángelme, ki egyetlen eszméhez fűzi szenvedélyeit s annak áldozza életét, de egyúttal egyén is, ki saját korának küzdelmeiből fejlődött ki. A két Wesselényi és Széchenyi jellemrajzától némiképp eltér az a történeti rajz, mely *Visszatekintések Erdély multjára és gr. Bethlen János politikai pályájára* címmel a Pesti Naplónak 1851-ik évi tizenöt áprilisi számában jelent meg. Amott a lélektani elemzés művészete, itt a nagy történeti háttér növelte a jellemrajz arányait. Mindezekben a történeti jellemrajzokban Kemény tulajdonképp a regényíró eszközeivel gazdagította a történetírást, másrészt a lelki nagyság képeivel ébresztgette a csüggedt nemzet hitét.

1851 őszén Kemény kilépett a Pesti Napló kötelékéből. Mikor azonban a kirendelt szerkesztőnek, Récsy Emilnek ártatlanságáról meggyőződött, 1852 szeptemberétől kezdve ismét szorgalmasan támogatta cikkeivel a lapot. 1853 februárjában

az új szerkesztő, Török János is örömmel jelentette, hogy Kemény Zsigmond közremunkálását sikerült biztosítani. Kemény azonban ezúttal került a politikai állapotok megvitatását s több kedvvel fordult az irodalom és társadalom kérdéseihez. Ekkor írta irodalmi tanulmányait és ismertetéseit a Pesti Napló 1852. és 1853. évi folyamai számára. 1854. évi cikkeinek fő tárgya inkább a nyomor, mellyel az európai műveltség büszke felledezéseit fizette meg, a proletárság sorsa. Mint Eötvös József br. *A XIX. század uralkodó eszméiben*, Kemény is hirlapi fejtegetéseiben csak a keresztyénség nagy eszméi alapján keres megoldást a jelenkor küzdései és törekvései számára. Társadalmi tanulmányai azonban alig versenyezhettek a közönség figyelméért, mikor a világháború már az ország határáig ért. Másrészt időközben Török Jánosnak erőszakos egyénisége annyira konzervatív irányba terelte a Pesti Naplót, hogy 1854 június 1-én Kemény szabadelvű írótársaival együtt kénytelen volt a laptól megválni. Így Kemény a helyett, hogy a Pesti Naplóban a világháború fordulatait mérlegelte volna, 1854-ben s 1855-ben költői műveinek tervezésébe mélyedt. Csak 1855 júniusában mondott le ismét kedvelt foglalkozásáról, a regényírásról, hogy elvállalja a Pesti Napló szerkesztését.

Valójában Keményt a magyar nemzet beesületbeli ügye, egy független nagy napilap megteremtése vonta el költői műhelyéből. Erre leginkább ő volt hivatva, mint a nemzeti politikának legkitartóbb irányítója, s mint annak az irodalmi pártnak vezére, melynek a jellem és tehetség szerezte meg a vezetés jogát. A lap irányát az a 107 vezércikk adta meg, melyeket Kemény másfél év alatt lapja számára írt. Figyelmét a külső politika, a krími háború bonyolódása, az európai államoknak új csoportosulása kötötte le. Az orosz hatalmi vágyat már szabadelvűségéből támadta, de az európai egyensúlyt is féltette tőle. A keleti kérdésben Franciaország és Anglia álláspontját foglalta el s így közvetve mondott lesújtó ítéletet az ingadozó osztrák politikáról. Tiszteletének különösen gyakori tárgya III. Napoleon. Vele szemben hangulatát 1856-ban csak akkor változtatta meg, mikor a békekötés elsiertetéséért őt kellett vádolnia. Ausztria bukását nem óhajtotta, de tudta, hogy a háború befejezése Ausztriára új feladatokat ró keleten. Ekkorra szánta Magyarországnak Kelet és Nyugat között a közvetítő szerepét. Külső politikai nézetei jelölték ki belügyi, főkép közlekedésügyi kérdésekben való állásfoglalását is, mely az anyagi és szellemi erőknél Budapesten való összpontosítását jelentette. Kemény magas szempontjaival rendszeren elkerülte a zátonvokat, melyeken az elnyomatás korában a hirlapírás megakadt. Hatásában volt valami kijózanító és buzdító. Külső politikai elemzései a nemzet figyelmét az ábrándok helyett a politikai élet való tényezőire vonták. Egyéni-

sége egyúttal gazdag programot foglalt magában, úgyhogy irodalmi pártjának legkiválóbb tagjait nyerte meg munkatársaiul. A nagy eredményeknek nagy áldozat volt ára. Az erkölcsi és anyagi felelősséget Kemény viselte a lapért. Őt érték a rendőrség zaklatásai, s mint 1856 július 12-én írta öccsének, sajátjából kellett a munkatársak rossz fizetését is pótolnia. Egészen a csőd szélére juttatta a Pesti Naplót Emich kiadótársának, Számvaldnak csalárd bukása. A botrány hírére Kemény a szerkesztői tollat Pompéry Jánosnak adta át, hogy ismét költői tervei közé vonuljon vissza.

Egy év múlva azonban újra a Pesti Napló élére szólította a lap válsága, melyet leginkább a sajtó megrendszabályozása idézett elő. Kemény 1857 december 10-én vette át a szerkesztést. Elhatározását az íróvilág lelkes csatlakozással viszonzta. A szerkesztőséget Greguss Ágost, Királyi Pál, Pompéry, Salamon Ferenc alkották, főmunkatársakul Danielik János és Falk Miksa szerepeltek. Mint Keménynek Falkhoz intézett leveléből kitűnik, Deák Ferenc is állandó bírálat tárgyává tette a lapot. A siker hamar jelentkezett az előfizetők számának növekedésében, mely 1858-ban majdnem 2000-ig emelkedett. Annál több kellemetlenséget szerzett a kormány a szerkesztőnek 1858 februárjában, mikor a lapot két hónapra felfüggesztette. Így azután Kemény 1858 április végén szerkesztői munkásságának első félévét ismét nagy veszteséggel zárta le. Ekkor azonban a magyar arisztokrácia mégis tudatára ébredt hazafiúi kötelességének, s tagjai közül többen, mint részvényesek biztosították a Pesti Napló fennállását. Kemény orvosának tanácsára a szerkesztés ügyeit-bajait Királyi Pálra ruházta ugyan át, de főmunkatárs címmel a lap vezetését továbbra is megtartotta. Jobb kezekre nem is lehetett volna bízni a lapot. Kemény tudott óvatos és merész lenni, tudott hallgatni és magasztalni, de a kitűzött irányhoz minden körülmények között ragaszkodott.

A Pesti Napló irányát ez időben Kemény vezérei kezei jellemték meg habár számuk évenként körülbelül csak harmincra rúgott. Minthogy az önkényuralom a belső politikát nem engedte szóvá tenni, Kemény a külső politikai mozgalmakban kutatta nemzetének jövőjét. Érdeklődésének középpontját Párizs foglalta el. III. Napoleon kockázatos politikájából előre megjósolta a háború kitörését. Mikor pedig 1859-ben Franciaország és Ausztria között a helyzet mind válságosabbra fordult, február 4-iki cikkében előre megvonta a francia-osztrák háború határait, úgyhogy a következő hónapokban csak politikai számításainak helyességét állapíthatta meg. III. Napoleon titokzatos egvénségének művészi elemzése magában foglalta Ausztria külügyi politikájának bírálatát is. Mindazáltal Kemény nem várt semmit a forradalomtól, sőt nem bízott

III. Napolconban sem; a császári demokráciánál többre becsülte a parlamentet, mely Angliát naggyá tette. Így tartotta fenn a magyar nemzetben az alkotmányos elv mellett való lelkesedést, mit Deák Ferenc kötött a magyar politikai irodalom lelkére. A Pesti Napló hatását csak fokozta a rendőrség erőszakoskodása, úgyhogy előfizetőinek száma 1859 első negyedében meghaladta a 3000-et. Mikor tehát a francia-osztrák háború elsöpörte a Bach-rendszert, a diadalban Kemény Zsigmond br. lapjának is része volt, mely a Bach-korszak legsötétebb éveiben a legnagyobb következetességgel tartotta ébren a nemzeti ellentállást.

A nemzeti élet fordulópontján Kemény újra az állami ügyeknek szentelte minden szellemi erejét. 1860 februárjában átvette a Pesti Napló szerkesztését is Királyi Páltól. A szerkesztőség tagjai, a főmunkatársak a régiék maradtak, de körük a politikai íróknak egész táborra csoportosult. A lap szellemi egységét mégis a szerkesztő egyénisége teremtette meg, mely a mind sűrűbben megjelenő cikkeiben nyilatkozott. 1860 október 30-ig Kemény a sajtóra nehezedő rendszabályok miatt tartózkodott a birodalom belső ügyeinek bírálatától, hisz a rendőrség minduntalan talált okot a lap lefoglalására. A külső politikai események közül annál több rokonérzéssel rajzolta meg az olasz egység diadalmas útját, s bizonyára az osztrák államférfiaknak szólt az a figyelmeztetése, mennyire elhagyatva állott Ausztria a legtekintélyesebb államok szövetségével szemben. Új helyzetet teremtett az október 20-iki diploma. Az általános zavarban, bár Deák várakozó állásfoglalásra biztatta a Pesti Naplót. Kemény határozottan az 1848-iki törvényeknek teljes érvényét követelte. Legszebb cikkeit ennek a törekvésnek szolgálatába állította. Különösen Zsedényi Eduárddal való hirlapi vitájában győzhetetlen érvekkel bizonyította az 1848-iki törvények törvényességét. A győzelem értékét az 1861. évi februári pátens szállította le, mely a birodalmi tanácsot birodalmi országgyűléssé alakította, de a parlamentarizmust az önkény hatalmába hajtotta. Kemény határozott politikáját teljesen igazolta a februári pátens, melyben már Schmerling lovagnak, az új államminiszternek szelleme jelentkezett. Az egyetlen méltó feleletet megint Kemény adta, márciusi cikkeiben a perszonális unióra utalva, mint a pragmatica sanctio következményére. Kemény hirlapi küzdelme teljesen előkészítette a magyar társadalmat az országgyűlésre, úgyhogy az országgyűlési pártokat már csak a modor és taktika kérdései választották el egymástól. Legfényesebb diadala volt Kemény eszméinek — mire egyik cikkében maga mutatott rá — hogy Deák Ferenc mesteri felirati javaslatainak szerves alkotórészeivé váltak.

Mikor az országgyűlés megkezdte májusban tárgyalásait,

Kemény majd az országgyűlést intette lapjában böles mérsékletre, majd a birodalmi tanács szónokaival vitatkozott. Júliusban a királyi leirat tévedései, főkép a reális unió bizonyítékai újra harcba szólították, de Deák kívánságára az országgyűlésnek engedte át a kimerítő válaszadást; csak Deák második felirati javaslata után folytatta a reális unió cáfolatát. Az érvek azonban Bécsben nem hatottak, s az országgyűlés az erőszaknak engedve, augusztus 22-én feloszlott. A válságos időben ismét a sajtóra, főkép a Pesti Naplóra hárult a nemzeti ügy védelme. Eleinte Kemény a jogeljárás elve ellen hadakozott, mellyel Schmerling a magyar alkotmányra akart végső csapást mérni, majd kíméletlenül leplezte le Schmerling hazug alkotmányosságát s zavaros külső politikáját, melyet az olasz egység megerősödése fenyegetett veszedelemmel — októberben azonban, a nyílt önkényuralom idején, elhallgatott.

Látszólag az alkotmányért folyó küzdelem eredménytelenül végződött, valójában azonban a magyar nemzet bátor és böles ellentállásával biztos alapot teremtett a jövő fejlődés számára. Ezt a sikert elsősorban Deák Ferenc s utána mindjárt Kemény biztosította, kik a nemzet jogainak öntudatát felsőbb-séges erejével juttatták kifejezésre. A nagy küzdelemben teljes fényével érvényesült Kemény gazdag történeti s közjogi tudása, ritka elemző és vitatkozó művészete. Politikai írói egyénisége sohasem volt annyira összhangban a nemzeti lélekkel, mint az 1860/61-ik évi alkotmányos harc idején. A nemzet saját vágyainak tolmácsára ismert benne, s nevét szinte szárnyára kapta a népszerűség. Az erkölcsi elismeréssel együtt járt a szerkesztés pénzügyi viszonyainak javulása is, s Pom-péry 1861-ben már 20.000 forintra becsülte Kemény évi jövedelmét. Mindazáltal Keményt komor aggodalmakkal töltötte el az erőszak nyílt fellépése; érezte, hogy új izgalmas küzdelem vár reá, mely lelkének legszebb ábrándjait követeli áldozatul.

A szenvedőleges ellentállásnak, mellyel a magyar nemzet Schmerling elnyomó rendszerére felelt, leghathatósabb eszköze a sajtó lett. A kivételes kormány szemében különösen nagy szállka volt a Pesti Napló. Annál inkább ügyelt Kemény arra, hogy lapja ellentétbe ne kerüljön a Schmerling-féle sajtótörvénnyel. Így is a lapfelfoglalások örökös izgatottságban tartották a szerkesztőiséget. A lap tekintélyét a kiváló munkatársak nagy tábora növelte. Állandó vonzóereje maradt a Pesti Naplónak Falk Miksa. Kemény joggal nevezte őt a lap fő vezércikkírójának, mert a fényestollú író 1861-től 1867-ig körülbelül 800 vezércikkkel gazdagította a Naplót s külső politikai s pénzügyi kérdésekben nagy tekintélyre tett szert. A lap jelentőségét szinte történeti magaslatra emelte Deák Ferenczel való benső viszonya. Kemény maga is tiltakozott az ellen a fellépés ellen, mintha csak politikai eszköz volna, de Deák ítéle-

tére többet adott, mint bármi egyébre. A szerkesztés technikai részét legtöbbször Királyi Pál végezte, de Kemény maga szabta meg lapjának irányát, elsősorban vezércikkeivel.

Schmerling sivár erélye s a sajtó megelékezése megszabta Kemény belső politikájának jellemét. Az indítványozásnál több sikert ígért a hallgatás. Ennek erejét fejtegette Kemény a tervkovácsolókkal szemben. 1862 októberében Somssich Pál nyílt levelében s Keménynek hozzáfűzött cikkében határozottabban szólalt ugyan meg a kibékülés vágya, de Deák sietett a velük való közösséget november 4-iki *Nyilatkozatában* megtagadni. Ettől fogva Kemény leginkább a birodalmi tanács bírálatára szorítkozott, mindazáltal már érintette a kibontakozás törvényes útjait is a jogfolytonosság elvében s a közös ügyek elismerésében. Ha volt is 1862-ben Deák és Kemény között eltérés a taktikára nézve, annál teljesebb volt a két vezér egyetértése a későbbi években. Így hagyta Kemény félbe Lustkandl művének bírálatát a Pesti Naplóban, hogy a legméltozabb választ Deák adhassa meg reá *Észrevételeiben*. Minél szűkebbre szorult Kemény belügyi fejtegetéseinek tere, annál többször fordult figyelme a külső politikai mozgalmak felé; itt várta a cáfolatot Schmerling „Várhatunk” jelszavára. Külügyi cikkeiben az örökös vészjóslás egészen céltzatoknak látszik s leginkább Ausztriának szól, mely a világküzdelemben szinte magára maradt. Még inkább érdekelte Keményt Ausztriára való tekintettel, de világtörténelmi szempontból is, a német kérdés. A jövőbe vetett sастekintettel látta előre a német egység végső következményeül a Németország elleni koalíciókat, egyelőre azonban a német hegemonia kérdése izgatta. Örömet látta volna Ausztria felsőbbbségét a német szövetségben, minthogy ily alakulástól várta Schmerling központosításának bukását s a magyar alkotmány feléledését, számításait azonban keresztülhúzta Bismarck merész ravaszsága. A schleswig-holsteini kérdésben előre megjósolta a porosz-osztrák barátság összeomlását, majd attól félt, hogy Ausztria folytonos megalázása Magyarországon ismét a forradalmi párt reményeit lobbantja lánggra. Bismarck nagyságát is csak a bonyolult kérdésnek mesteri megoldása után ismerte el. Kemény már a Pesti Napló 1864 dec. 14-iki számában a Schmerling-kormány nagy erkölcsi vereségét állapította meg. Az önhitt uralom teljes összeomlását jelentette 1865-ben Deák Ferenc husvétii cikke, Ferenc József lelkes pesti fogadtatása s Majláth Györgynek kancellárrá való kinevezése.

Minél inkább homloktérbe került a kiegyezés, annál inkább Deák Ferenc ragadta kezébe az alkotmányos küzdelem vezetését, úgyhogy vonzókörét a Pesti Naplóra is kiterjesztette. A közvélemény is a Deák-párt lapjának tartotta a Pesti Naplót. Így Kemény közvetlenebb hatást nyert az állami élet irányítá-

sára, de némiképp önállóságát kellett feláldoznia. Mint később megvallotta, pártkötelességből védte a Majláth-kormányt, mint az átszállításra rendelt hidat; majd az osztrák centralisták meszterkedéseit verte vissza, majd a nemzeti vágyak korlátozását hangoztatta. Az országgyűlésre a pesti Lipótváros küldte képviselőjéül, de inkább a háttérben s a bizottságokban támogatta Deák törekvéseit. Tulajdonképeni harcere a Pesti Napló volt. A porosz-osztrák háború új ösztönt adott Keménynek külső politikai fejtegetésekre, főképp Bismarck nagyvonalú politikájának rajzára. A königgrätzi csata után azonban minden figyelmét a kiegyezés befejezése kötötte le. Ő is sürgette a magyar minisztérium kinevezését; e célból még a Majláth-kormányt is megfenyegette a Deák-párt visszavonulásával. A kiegyezésre vonatkozó végső tanácskozások sikeréhez pedig több cikkre terjedő tanulmányával járult hozzá, mely a Pesti Naplóban 1867 jún. 15-ikétől 30-ikáig a tizenötös bizottság nagy jelentőségét emelte ki. Az Andrássy-kormány kinevezése után a Pesti Napló, mint a Deák-párt lapja, lelkesen támogatta a kormányt, de célja mindig egy volt, az, hogy a 48-iki reformoknak általános elismerést szerezzen, hogy a minisztériumot parlamentárisrá tegye, hogy a magyar nemzet történetében a provizóriumok és forradalmak korát berekessze. Azért 1867 jún. 8-ikán, a koronázás napján egy lap sem ünnepelhetett a 48-iki vívmányok diadalát több joggal, mint a Pesti Napló. A kiegyezéssel kapcsolatban Kemény Zsigmond báróra várt még annak a támadásnak visszaverése, melyet Kossuth Lajos intézett Deák műve ellen. Kossuth nyílt levélben kérte számon Deák Ferentől az 1848-iki törvényeket akkor, mikor az országgyűlési tárgyalásokat néhány nap választotta el a koronázástól. Kemény a Pesti Naplóban válaszolt a nyílt levélre, valamint Kossuth több újabb nyilatkozatára. A nagy szellemi párbaj még egyszer teljes fényében ragyogtatta fel Kemény politikai írói egyéniségét. Ha Kossuth forradalmi szószéknek tekintette a hirlapot, Kemény hirlapi cikkeiben is a magyar nemzet nagy gondolkodója maradt, ki éles ítélőerejével ábrándokat tépett szét, de felfogásának költőiségével megszépítette a valóságot. Kemény bombavetésnek nevezte Kossuth eljárását, de a veszedelmes bombát biztos kézzel hajította vissza a forradalmi táborba. Ennyi érték és érdem mellett a történelem távlatában elenyésznek azok a vádak, melyeket a kiegyezés idején Kemény ellen a lapszerkesztés fogyaikozásai miatt emeltek.

A kiegyezés után Kemény még tovább vezette a Pesti Naplót, de szellemi erejének csökkenésével lapja is egyre hanyatlott. Egyik-másik cikkében még megvillant elméjének fénye, de írói eszméi s a politikai mozgalmak között mindinkább meglazult a kapcsolat. 1869 novemberében a Pesti Napló megmentése céljából a Deák-párt a lapba úgy olvasztotta bele a Szá-

zadunkat, hogy Kemény a főszerkesztő címet viselte, Uray Lajos pedig felelős szerkesztővé lett. Ettől fogva Kemény hírlapírói munkássága alig egyéb, mint értelmének a ránehezedő köddel való küzdelme. Írói ereje végsőt lobbant a Pesti Napló 1870 máj. 17-iki számában, mikor utoljára is nagy ellenfelével, Kossuth Lajossal, mérte össze szellemi fegyvereit. 1870 őszén nemcsak a Pesti Napló vezetésétől vonult vissza, hanem teljesen megvált a laptól. Ezzel bevégezte lényes politikai írói szerepét. Két évtizeden keresztül küzdött tollával az önkényuralom gőgje s a forradalom szelleme ellen. Nagy áldozatokat hozott politikai eszméiért, fáradhatatlanul hordta az anyagot a kiegyezés művéhez, de a diadal örömét s a siker élvezetét másoknak engedte át.

Az utókor kötelessége a nagy írói és költői egyéniséggel szemben, hogy igazságot szolgáltatson neki, hogy a magyar szellemi élet történetében kijelölje számára azt a helyet, mely érdemeinél fogva megilleti. Kemény Zsigmond br. a legeggyetemesebb szellemeknek egyike, kik a magyar irodalom fejlődésének jellemző fordulatot adtak. A magyar prózaírás mestere volt; egyaránt hatott mély kritikai és történeti felfogásával; államférfiúi nagyságát a magyar politikai életnek korszakos átalakulása hirdeti; lángelméje mégis legteljesebben költői alkotásaiban nyilatkozott. Ő a magyar irodalomban a jellemrajz legnagyobb művésze, a történeti s tragikus regénynek legkiválóbb művelője; regényköltészete nagy gondolatvilág foglalatja, mely a magyar szellemi életből fejlődött a világirodalomnak egyetemes jelentőségű alkotórészévé.

Az a nagy szellemi kincs azonban, melyet Kemény hagyott nemzetére, ma is élő hatóerő, melynek jelentőségét az idő csak növelheti. Minél megfelelőbb távlatot nyer a magyar nemzet Kemény egyéniségének nagy méreteihez, annál inkább meg fogja becsülni a nagy költő és államférfiú eszményeit, s annál inkább fel fog emelkedni világtörténeti hivatásának magaslatára.

IRODALOM.

A Kemény-irodalomból e helyen csak a legfontosabb kiadásokról és dolgozatokról lehet szó.

I. Kiadások.

Az évszám a keletkezés évét jelöli; ha a megjelenés későbbre maradt, az utóbbi éve zárójelben van.

Korteskedés és ellenszerei. I. k. 1843. — II. k. 1843. (1844.)

Gyulai Pál. I—V. k. 1845—1847. (1847.)

Forradalom után. 1850.

Még egy szó a forradalom után. 1851.

Férj és nő. I., II. k. 1851—1852. (1852.)

Özvegy és leánya. I., II. k. 1854—1855. (1855) — III. k. 1856. (1857.)

A rajongók. I—IV. k. 1855., 1857—1858. (1858—1859.)

Zord idő. I. k. 1837. (1858.) — II, III. k. 1858—1859. 1361—1362. (1862)

Kemény Zsigmond tanulmányai. Kiadja Gyulai Pál. I., II. k. (1370.)

Báró Kemény Zsigmond összes művei. Közrebocsátja Gyulai Pál. I—XII. k. (1896—1908.)

Fárod Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái. Sajtó alá rendezte Papp Ferenc. (1914.)

II. Dolgozatok Kemény Zsigmond báróról.

1. Életrajzok.

—h.: Kemény Zsigmond. Ujabbkori Ismeretek Tára. V. (1853.)

Tóth Kálmán: Kemény Zsigmondról. Emlékjegyzetek. (1876.) — Újra: Irka-firkák. (1877.)

Dr. Tóth Sándor: B. Kemény Zsigmond. (1884.)

Pitroff Pál: Kemény Zsigmond. (1907.)

Papp Ferenc: Báró Kemény Zsigmond. I. k. (1922.) — II. k. (1923.)

2. Tanulmányok.

Gyulai Pál: Kemény Zsigmond regényei és beszélői. Pesti Napló. (1854.)

Danielik János: A regény, tekintettel br. Kemény Zsigmond „Özvegy és leányá“-ra. Pesti Napló. (1857.)

Salamon Ferenc: „Zord idő. Történeti regény. Írta Kemény Zsigmond.“ (1862) — Újra: Dramaturgiai dolgozatok. (1907.)

Salamon Ferenc: B. Kemény Zsigmond emlékezete. (1876.) — Újra: Irodalmi tanulmányok. I. k. (1889)

Szász Károly: B. Kemény Zsigmond emlékezete. Kisf. Társ. Évl. Új folyam. XII. k. (1876/77.)

Riedl Frigyes: Kemény Zsigmond és Walter Scott. Pesti Napló. (1877.)

Gyulai Pál: Emlékbeszéd br. Kemény Zsigmond fölött. (1879.) — Újra: Emlékbeszéddek. I.

- Péterfy Jenő*: B. Kemény Zsigmond mint regényíró. (1881.) — Újra: Összegyűjtött munkái. I. k. (1961.)
- Beksis Gusztáv*: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. (1833.)
- Beöthy Zsolt*: A tragikum. (1885.)
- Loósz István*: Adatok Kemény Zsigmond történeti regényeinek forrásaihoz. Irodalomt. Közlemények és Egy. Phil. Közlöny. (1904., 1905., 1906., 1910.)
- Papp Ferenc*: Br. Jósika Miklós és br. Kemény Zsigmond. Bpesti Szemle. (1909.)
- Dengi János*: Kemény és Balzac. Bpesti Szemle. (1910.)
- Pais Dezső*: Kemény Zsigmond írói működésének kronológiája. Egy. Phil. Közl. (1911.)
- Beöthy Zsolt*: Kemény, a regényíró. (1914.) — Újra: Rememlékek. I. k. (1923.)
- Berzeviczy Albert*: Megemlékezés br. Kemény Zsigmondról. Bpesti Szemle. (1914.)
- Rákosi Jenő*: Kemény Zsigmond, a publicista. Bpesti Szemle. (1914.)
- Császár Elemér*: Kemény Zsigmond, mint regényíró. M. Figyelő. (1914.)
- Ferenczi Zoltán*: Kemény Zsigmond emlékezete. Bpesti Szemle. (1914.)
- Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon. I. k. (1922.) — II. k. (1925.)
- Szinnyei Ferenc*: Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig. I. k. (1925.) — II. k. (1926.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

SZERKESZTI ÉS KIADJA: CSÁSZÁR ELEMÉR

	Ára
1. HORVÁTH JÁNOS: Herczeg Ferenc. (Második kiadás.) ...	— P 80 f
2. CSÁSZÁR ELEMÉR: A magyar hún-mondák kérdésének mai állása. (Második kiadás.) ...	— P 80 f
3. GALAMB SÁNDOR: Huszonöt év a magyar társadalmi dráma történetéből (1867—1892). ...	— P 80 f
4. CSÁSZÁR ELEMÉR: A Zalán futása. ...	— P 80 f
5. A XX. század magyar irodalma kritikákban. I. sorozat. Regények és elbeszélések 1. ...	1 P 60 f
6. SZABÓ RICHÁRD: Endrődi Sándor. ...	1 P — f
7. KÉKY LAJOS: Gárdonyi Géza. ...	1 P 20 f
8. CSÁSZÁR ELEMÉR: Arany János. (Második, átdolgozott kiadás.) ...	— P 80 f
9. GÁLOS REZSŐ: Legrégibb bibliafordításunk. ...	1 P 20 f
10. HARTMANN JÁNOS: Petőfi-tanulmányok. ...	1 P 60 f
11. VOINOVICH GÉZA: Gyulai Pál. ...	— P 80 f
12. GYÖRGY LAJOS: Az erdélyi magyarság szellemi élete. ...	2 P — f
13. TÓTH BÉLA: A Kisfaludy-regék utánpótlásai. ...	— P 80 f
14. CSÁSZÁR ELEMÉR: Arany János képzelete. ...	— P 80 f
15. WALDAPFEL JÓZSEF: Balassi költeményeinek kronológiája. ...	1 P 20 f
16. ANGYAL DÁVID: Kölcsey Ferenc. ...	1 P 20 f
17. SZERB ANTAL: A magyar újromantikus dráma. ...	— P 80 f
18. GÁLOS REZSŐ: A Dunántúl a két Kisfaludy költészetében. ...	2 P. — f
19. SZINNYEI FERENC: Kisfaludy Károly. ...	1 P 20 f
20. ZSIGMOND FERENC: Mikszáth Kálmán. ...	1 P 20 f
21. PAPP FERENC: Kemény Zsigmond. ...	1 P 60 f
22. ZSIGMOND FERENC: Jósika Miklós. ...	1 P 20 f
23. FARKAS GYULA: Az elszakított Felvidék magyarságának szellemi élete. ...	1 P 20 f

